

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *The church seen from the south east.*

VISSENBJERG KIRKE

ODENSE HERRED

Historisk indledning. Vissenbjerg (»Wisnæbyærgh«) omtales 1383[1], mens kirken først nævnes 1409, da provsten stadfæstede dens jord, kaldet 'bymark'.[2] Sognet, der er Fyns største landsogn både areal- og befolkningsmæssigt, udgjorde senest i slutningen af 1400-tallet et kongeligt birk og siden et selvstændigt len.[3] I det mindste én birkefoged, nemlig Peder Thomsen (-1498-1512-), fungerede tillige som kirkeværge (jf. dørfløj).[4]

Med forleningen af birket har der efter reformationen måske fulgt både *patronats- og kaldsret*. Da Erik Lykke på Odensegård 1583 klagede over, at Margrete og Magdalene Emmiksen havde 'tilholdt sig præsten og kirken i birket', fik søstrene således kongens ord for, at de blot var forlenet 'med samme ret som tidligere lensmænd'.[5] Der var 1632 strid om kaldelsen af Christoffer Christensen (jf. ⋆klokke).[6] 1678 fik Preben Brahe til Hvedholm skøde på kirken (med kaldsret),[7] men den kom atter tilbage til kronen, der 1686 skødede den til Jørgen Rantzau.[8] Han videresolgte året efter til biskop Thomas Kingo, igennem hvis enke Birgitte Balslev den gik til kaptajn Christian Carl Bircherod. Efter tvangsindløsning 1720 underlagdes kirken det fynske rytterdistrikt,[9] hvor den såkaldte kirkesession forestod dens administration.[10] Ved auktionen 1764 over det opløste ryttergods købte biskop Jacob Ramus kirken.[11] Herefter havde den skiftende ejere (statsejendom 1822-37), indtil den overgik til selveje 1. juli 1932.[12]

Af *katolske præster* kendes navnene på to, nemlig Poul af Vissenbjerg og Oluf Pedersen (-1492-1500-), der begge optræder på Odense helligkorsgildes dødeliste.[13]

†*Helligkilde.* Ved præstegårdshaven findes en (nu tildækket) Skt. Vitus Kilde, der bl.a. benyttedes til vejrvarsler.[14] Et andet valfartssted i sognet er den såkaldte Skt. Knuds Sten på Assenbølle Mark, hvor Knud den Hellige ifølge et sagn skal have hvilet sig på sin flugt.[15]

Kirken ligger højt (114 m) og nogenlunde centralt i det store sogn, der præges af dødislandskabets skovklædte højdedrag. Beliggende på sydsiden af Vestergade, den gamle landevej mellem Odense og Middelfart, omgives den af nyere bebyggelse i øst, nord og vest. Indtil langt ind i 1800-tallet lå kirken frit i landskabet omgivet af sit og den nærliggende præstegårds gods (med eget ejerlav, 'Fuglevig Præstegård'). At dette i 1400-tallet benævnes 'bymark' (jf. ovf.), antyder eksistensen af en tidligt nedlagt landsby, hvorfra sognets ti landsbyer må være udflyttet.[16] Økonomisk har sognet været præget af kvæg- og svinedrift,[17] hvilket også afspejles i kirkens ejerskab til fem 'kirkekøer'[18] og skov med oldenfald ('Kirkeskoven').[19]

Den 3,1 ha store *kirkegård* har kun bevaret gamle skel umiddelbart øst for kirken. Den er 1825 udvidet med en bræmme mod nord[20] ved landevejens regulering.[21] Mere omfattende udvidelser er sket mod syd 1870, 1904[22] og 1966,[23] og mod vest 1916, 1922[24] og 1987.

Indtil kirkelovene af 1922 var kirkegården udparcelleret til sognets mange ejerlav, og gravstederne fulgte med ved salg af ejendom. Gravstederne på det 1870 indlemmede areal var dog uregulerede. Et kirkegårdsregulativ indførtes o. 1927 og samtidig erstattedes 'græsrabatter' af grusstier.[22]

Biskop Jacob Madsen bemærkede 1589, at der ingen træer var på kirkegården.[25] Den må således have været domineret af de mange græstuer ('ligvolde'), som kendes fra 1700-tallets regnskaber.[26] Fra 1700-tallets første fjerdedel kendes også eksempler på indhegnede gravsteder.[27] Endnu 1831 fandt kirkesynet, at kirkegården henlå 'som et græstæppe'.[28] Det må derfor antages, at det var langs hegnet, en stor mængde piletræer (jf. ndf.), italienske popler og kastanjetræer blev plantet 1829.[29] O. 1860 plantedes en elmeallé fra hovedindgangen til kirken.[30] Den begyndte at gå ud i 1920'erne, da også de sidste rester af pilekrat langs kirkegårdsmuren forsvandt.[22]

Hegn. Kirkegården hegnes af kampestensdige, mod syd dog af hæk. I øst er tillige bygninger i skel. Syv af de otte *indgange* i nord, øst og vest har stakitfløje hængt på granitpiller.[31] På den tidligere hovedindgang i nord ses Frederik VI's monogram og årstallet »1825«.

To †*kirkeriste* fornyedes 1747 af smeden Jørgen Christoffersen i Skalbjerg.[32]

Bygninger på og ved kirkegården. Et *kapel* vest for kirken er opført 1916.[33] Dets kamgavle har spidsbuet blændingsdekoration, den fladbuede dør har fals og nordsiden fire sammenstillede, rundbuede vinduer foruden cirkelblænding. En toiletbygning er for nyligt tilbygget i samme stil.

På kirkegårdens østside, på en toft tilhørende degneembedet, opførtes i begyndelsen af 1700-tallet et 'kirkehus', der fungerede som tiendelade og opstaldningssted,[34] og som 1768 fik status af kgl. privilegeret kro. Fæsteafgiften var bestemt til kirkens vedligeholdelse, og forpagteren var desuden kontraktligt forpligtet til at være kirkeværge.[35] Efter den firlængede kro nedbrændte 1903, opførtes en ny krobygning, der 1959 afhændedes til sognekommunen.[36] Bygningen huser nu kirkekontor og menighedslokaler.

Vest for kirkegården ligger det tidligere missionshus »Bethesda« fra 1895.

Sydligt på kirkegården er et *fællesmonument* for de anonyme urnebegravelser, udført 2007 af billedhuggeren Kent Holm, Odense. Den spireformede skulptur af lys grå granit er betitlet »Et liv og et andet«.

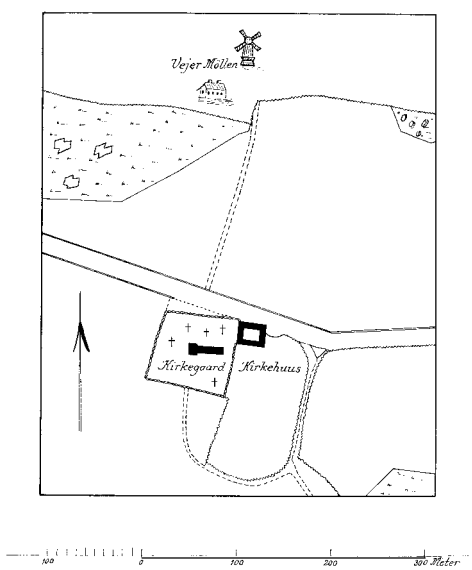

Fig. 2 Matrikelkort. 1:10.000. Målt af Bondesen 1812. – *Cadastral map.*

Fig. 3. Luftfoto af kirken og kirkegården set fra syd. Foto Sylvest Jensen 1939. I KglBibl. – *Aerial photo of church and churchyard seen from the south.*

BYGNING

Oversigt. Kirken var oprindeligt en romansk bygning af granit med skib og smallere kor samt eventuelt apsis. Kirken blev i senmiddelalderen næsten fuldstændigt ombygget; ældst er et tårn i vest, formentlig fra 1470'erne, herefter fulgte en ombygning af skibet og tilføjelse af et våbenhus på tårnets sydside, begge formentlig fra 1490'erne. Ombygningen afsluttedes med et langhuskor, formentlig o. 1510-15, hvorover et messeklokkespir. Kirkens orientering er omtrent solret.

Den romanske kirke består af skib, hvortil sandsynligvis har sluttet sig et smallere kor med apsis. Skibets *grundplan* er omtrent regelret udstukket, blot med en let tilspidsning mod øst, og gør sig bemærket ved sin størrelse, ca. 19,5 m lang og 10,2-9,8 m bred.

Materiale og teknik. Kirken er opført af rå kamp over en profileret dobbeltsokkel, hvis øverste skifte prydes af et rundet led, der ledsages af en rille i underkanten og et listelignende led foroven; nederste skifte er skråkantet og for hovedpartens vedkommende skjult under nuværende jordsmon; synlig er blot en kortere strækning under sydfacaden længst mod øst.[37] Det opgående murværk har et à to skifter glatte kvadre forneden og er herover opført af rå kamp. Skibets bevarede østhjørner er kvadersatte i fuld højde, mens de vestre hjørner tilsyneladende er nedtaget ved tårnets opførelse.[38] Det senere opførte langhuskor indeholder genbrugte granitkvadre i et sådant antal, at koret må have været kvaderklædt i noget større højde end skibet. Den genbrugte sokkel udgøres af samme profilled som i skibet, og mange af kvadrene er krumme og har oprindelig haft plads i en apsis. Nordmurens øverste del, der helt mangler romanske detaljer, må være omsat ved den senmiddelalderlige ombygning, mens sydmuren synes helt fornyet i tegl fra soklens overkant. Af vestgavlen er bevaret et stykke af indersiden, synlig fra de vestre hvælvlommer i skibet.

Døre? Placeringen af kirkens oprindelige dør mod nord angives, med nogen usikkerhed, af en ca. 2 m bred uregelmæssighed i soklen 12,10 m fra østhjørnet. Over soklen på dette sted er indmuret en ca. 110 cm lang kvader med dobbeltprofil langs den ene kant, to hulkele adskilt af en halvstaf. Over denne ligger endnu en ca. 157 cm lang kvader, hvis eventuelle profil dog skjules af mørtel. Begge er sandsynligvis karmsten fra en dør. En syddør spores ikke.[39]

Indre. Nord- og sydvæggene er af rå kamp, der delvist dækkes af puds, ligesom mindre partier af vestvæggen er synlige på begge sider af tårnbuen og i lommerne over det senere hvælv.

Senmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. Kirkens *tårn* kan være opført o. 1475-80 (jf. dendrokronologisk undersøgelse, s. 3384). Det meget store tårn har skibets bredde og omtrent kvadratisk grundplan med gavlene i øst og vest. Materialet er munkesten over en sokkel, der hovedsagelig er genanvendt fra skibets vestgavl. Skiftegangen er forneden munkeskifte; over skibets gesimshøjde ses indvendigt vendisk forbandt.

Der er adgang til tårnet gennem en dør længst mod øst i tårnets sydside. Den fladbuede åbning (jf. fig. 10) har halvstensfals udadtil og helstensdyb fals på indersiden; yderligere en fals fjernedes ved borthugning af døranslaget o. 1930 (jf. døre). Lysningens størrelse før fjernelsen af den inderste fals stemmer nøje overens med den bevarede jernbundne dørfløj (jf. s. 3418). Der er et vindue midt i henholdsvis tårnets syd- og vestside, begge fladbuede og med to false udvendigt og tre false indvendigt. Det søndre vindue er tilmuret i ydre murflugt siden våbenhusets opførelse. Det vestre er forlænget nedad o. 1930.[40]

Tårnets mure op til underkanten af glamhullerne er uden oprindelige åbninger, bortset fra en lille glug på sydsiden umiddelbart under det midterste glamhul, dog forskudt lidt mod øst. Den fladbuede åbning har udvendigt et vandret overdækket vindue af træ og indadtil en halvstensfals. Åbningen er sekundært forlænget nedad indvendigt.

Klokkestokværket har til hver side tre fladbuede, falsede glamhuller, der mod øst og vest har spidsbuede spejl. Mod alle fire sider forløber en båndblænding umiddelbart under glamhullerne. På østsiden er den midterste del af båndblændingen sammen med den nederste halvdel af det midterste glamhul dækket af skibets nuværende tag (jf. fig. 8). Midterste glamhul mod vest er tilmuret.

De omtrent ens udformede gavltrekanter er nu let nedskårne og uden kamtakker. Østgavlen har i midten en fladbuet glug under et højtrejst,

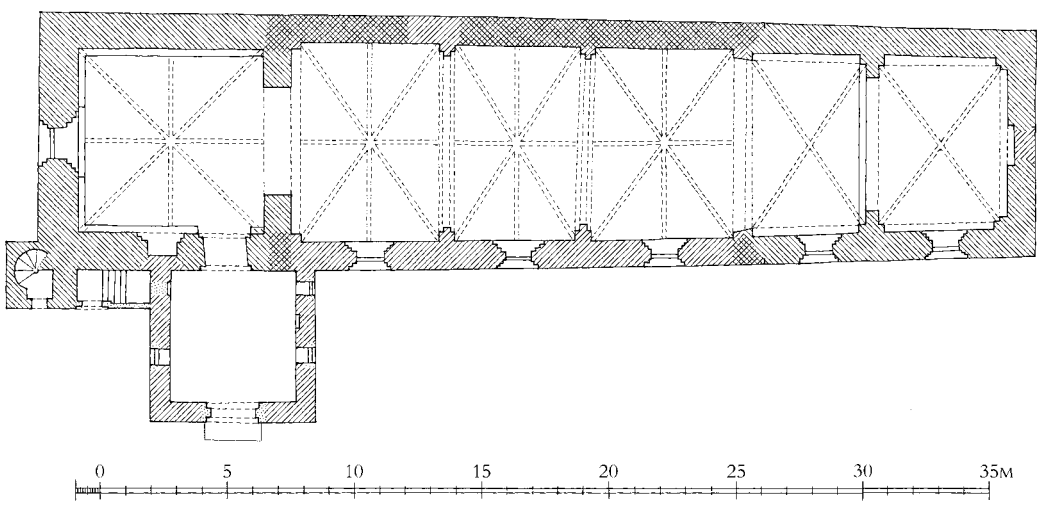

Fig. 4. Plan. 1:300. Målt af Gunnar Jensen 1940, suppleret af Kirstin Eliasen og Mogens Vedsø 2015, tegnet af Merete Rude 2016. – *Plan.*

Fig. 5. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *The church seen from the north.*

spidsbuet spejl med prydskifte af løbere. Gluggen bryder en frise af rombeformede, aftrappede blændinger; nu fire til hver side med rester af en femte i syd. Herover dobbelt savskifte og en båndblænding, begge ligeledes brudt af gluggen. Foroven endnu et savskifte og en frise af tre små, kvadratiske blændinger. Vestgavlens glug er fladbuet og falset. Også her bryder gluggen en frise af aftrappede, rombeformede blændinger, hvorover et enkelt savskifte. Gavlen afsluttes foroven med en båndblænding og et dobbelt savskifte. Yderligere blændinger i gavltoppen (jf. fig. 15) er forsvundne siden 1858. Begge gavle krones af lave kamme, de østre blyklædte, de vestre teglhængte og med en lav toptinde. Nord- og sydmuren afsluttes foroven af en dobbelt falsgesims.

Tårnrummet åbner sig mod skibet med en spidsbuet arkade med overgribende stik. I nord-, vest- og sydvæggene er vandrette tilbagespring i murflugten knap 2½ m over nuværende gulv;[41] mod nord og syd en halv sten dybt, mens det vestre er helstensdybt med en fals i forkanten. Tilbagespringet brydes i syd af dørens stik. Vinduernes sålbænke er sammenfaldende med tilbagespringet; ved det vestre er de indvendige false dog nu, formentlig o. 1930, forlænget ned til gulvet. Rummet overdækkes af et ottedelt, højtrejst hvælv, der bæres af oprindelige, murede forlæg i væggene. De retkantede halvstensribber udspringer fra diagonalt lagte sten i hjørnerne. Et hul i toppen af den nordre af de østre kapper, der nu er tilmuret med tynde, gule teglsten, blev brudt 1829 i forbindelse med nedtagning og ophejsning af en klokke (jf. s. 3376).

Et samtidigt *trappehus* på tårnets sydvesthjørne har sadeltag med gavle i nord og syd og giver adgang til tårnets øvre stokværk.[42] En fladbuet dør på sydsiden leder ind til en vindeltrappe, der er

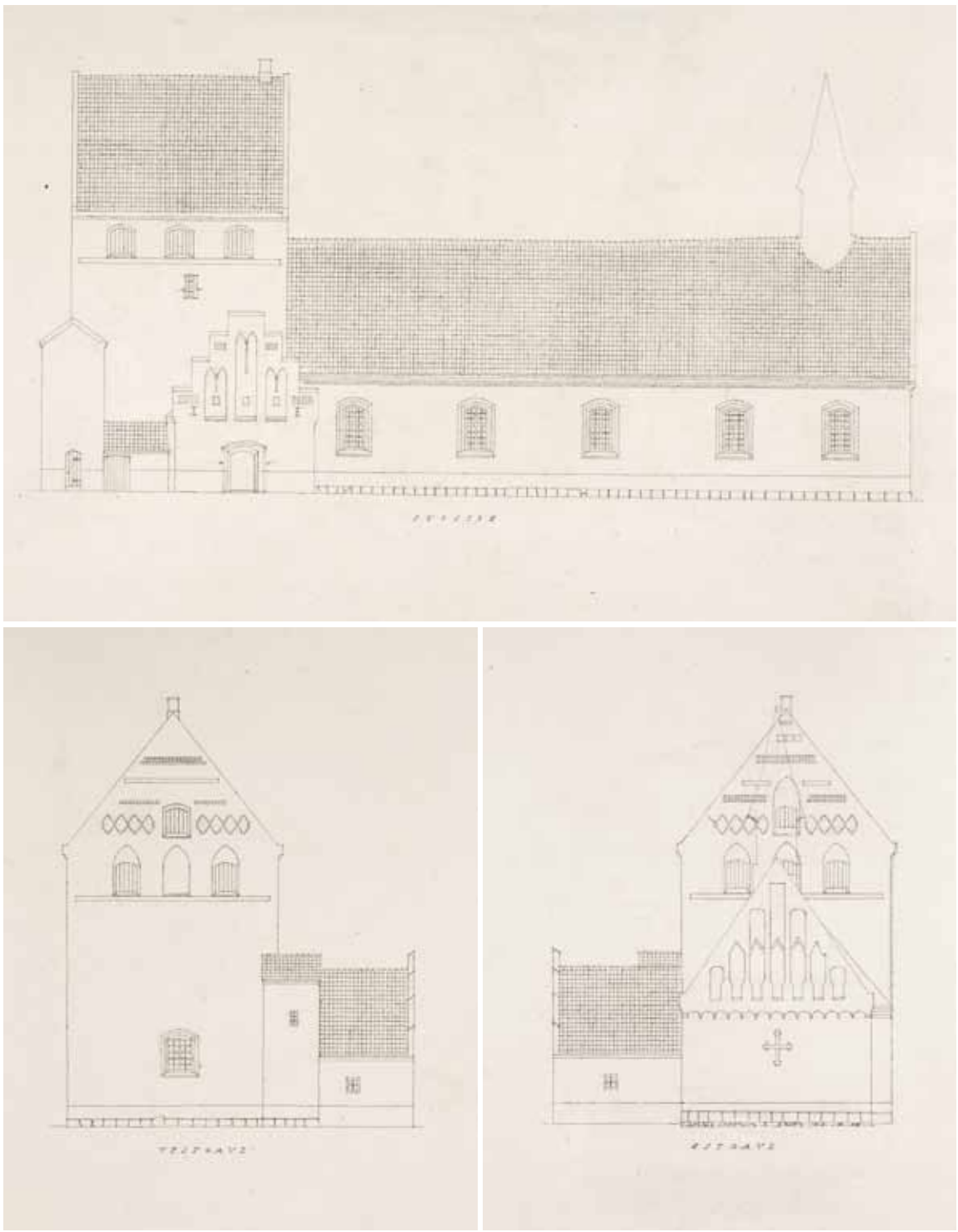

Fig. 6a-c. Opstalter. 1:300. a. Sydfacade. b. Vestfacade. c. Østfacade. Målt og tegnet af H. O. Overvold 1927. Tegningssættet (fig. 6a-h) er behæftet med flere fejl, jf. f.eks. våbenhusets orientering (sml. fig. 6h og 7b) og tårnrummets hvælvhøjde (sml. fig. 6g og 7a). Nogle korrektioner er indtegnet med blyant efter 1932 (jf. f.eks. våbenhusets dør, fig. 6a). I Danmarks Kunstbibliotek. – *Elevations. a. South facade. b. West facade. c. East facade.*

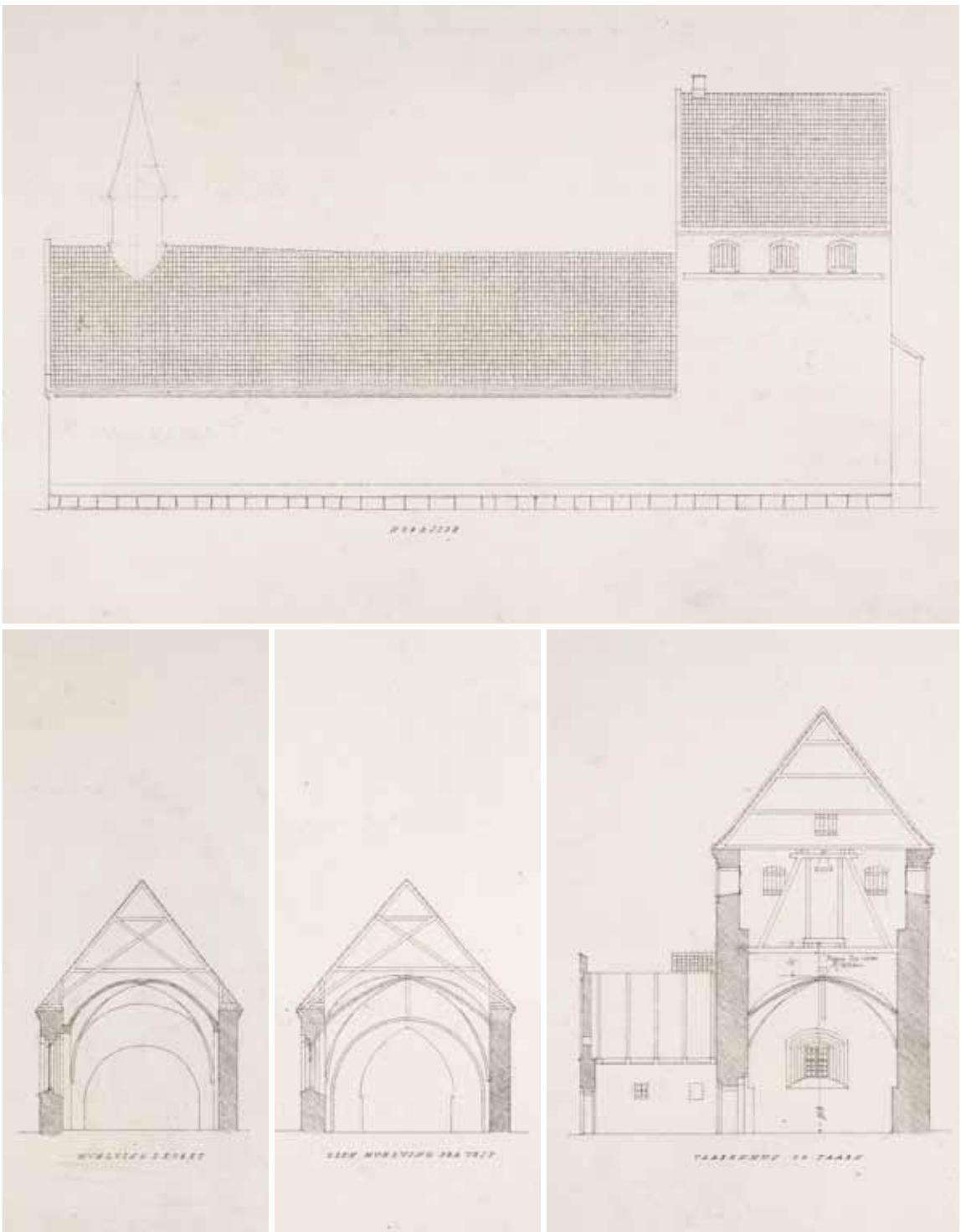

Fig. 6d-g. Opstalt og snit. 1:300. d. Nordfacade. e. Tværsnit af koret set mod vest. f. Tværsnit af skibet set mod vest. g. Tværsnit af våbenhuset og tårnet set mod vest. Målt og tegnet af H. O. Overvold 1927. I Danmarks Kunstbibliotek. – *Elevation and sections. d. North facade. e. Cross section of chancel looking west. f. Cross section of nave looking west.* g. *Cross section of porch and tower looking west.*

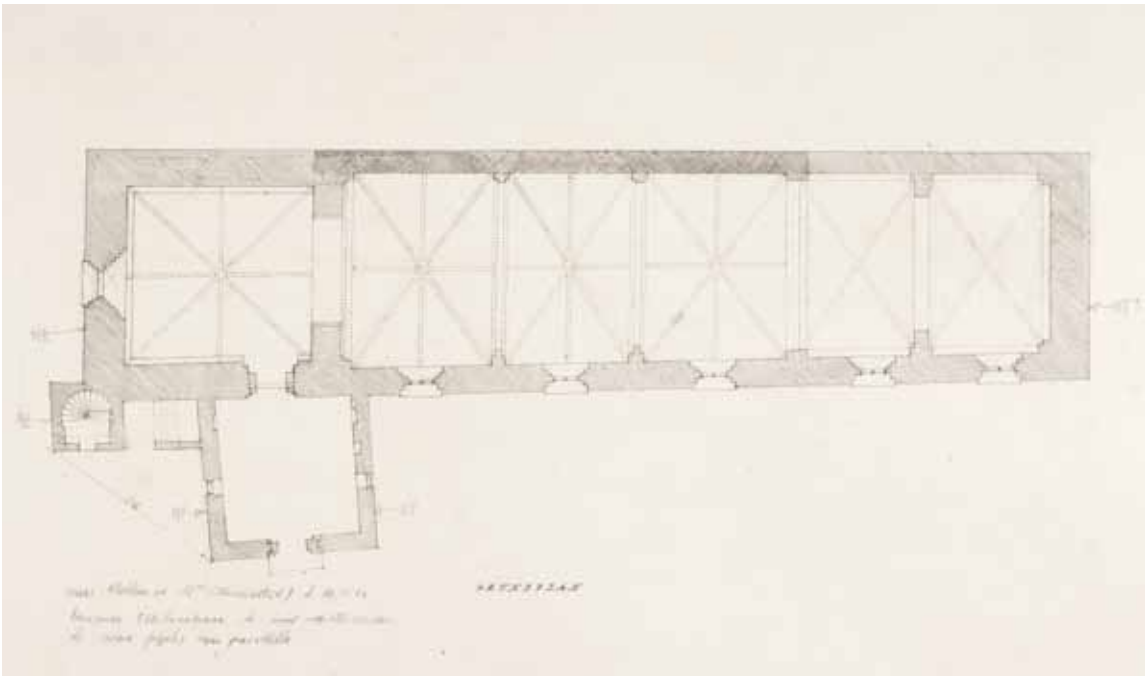

Fig. 6h. Plan. 1:300. Målt og tegnet af H. O. Overvold 1927. I Danmarks Kunstbibliotek. – *Plan.*

overdækket af vandrette stik af bindere på fladen. Trappen, der oplyses af en enkelt, rektangulær glug i vestsiden, udmunder i sydvestre hvælvlomme gennem en diagonalt løbende forbindelsesgang, som overdækkes af et fladbuet tøndehvælv. Trappehusets øverste del er delvist ommuret, bl.a. 1824.[43]

Tårnet har ikke et egentligt mellemstokværk, idet hvælvet hæver sig op til underkanten af klokkestokværkets gulv. Trappen udmunder, som nævnt, dybt i den sydvestre hvælvlomme. I østmuren er rester af en (†)åbning mellem skibets loftsrum og tårnet. Åbningen, der er placeret noget nord for gavlens midte, har ret gennemløbende, fire skifter høje, vanger og overdækkedes af et, nu bortbrudt, fladbuestik, og dens vandrette bund ligger i højde med skibets gesims. Den kan i en kort periode have været anvendt som adgang til skibets loft indtil opførelsen af tårnrummets hvælv; åbningen blev da tilmuret med en halvstensmur ind mod tårnet. Overdækningen blev bortbrudt ved en forhøjelse opad, og åbningen tjener nu som forbindelse mellem tårnet og skibets loftsrum.

Det usædvanligt høje klokkestokværk har, som nævnt, åbninger i to niveauer, forneden en enkelt i syd, foroven tre glamhuller til hver side. Stokværkets gulv bæres af et halvstens tilbagespring i alle fire vægge. Herover ses et kraftigt, ca. 45 cm dybt, tilbagespring i murværket mod nord, vest og syd ca. en halv meter over gulvet. Dette har næppe indgået i en konstruktiv sammenhæng, men kan skyldes et – formentlig kortvarigt – ophold i byggeprocessen. I alle fire mure ses tre rækker oprindeligt gennemgående, store bjælkehuller, to rækker med en meters mellemrum under glamhullerne og en række over; sidstnævnte med diagonalt stillede huller ved hjørnerne. Ingen af disse bjælkehuller har tjent som oplæg for en etageadskillelse.

En gennemgribende *ombygning* af det oprindelige skib gennemførtes o. 1490-95 (jf. dendrokronologisk undersøgelse, s. 3384). Nordmuren blev formentlig ombygget for den øvre halvdels vedkommende, dog muligvis med undtagelse af hjørnerne, der kan være bevaret i fuld højde i kampesten.[44] Samtidig med ombygningen blev muren forhøjet i tegl i en højde svarende til fem skifter

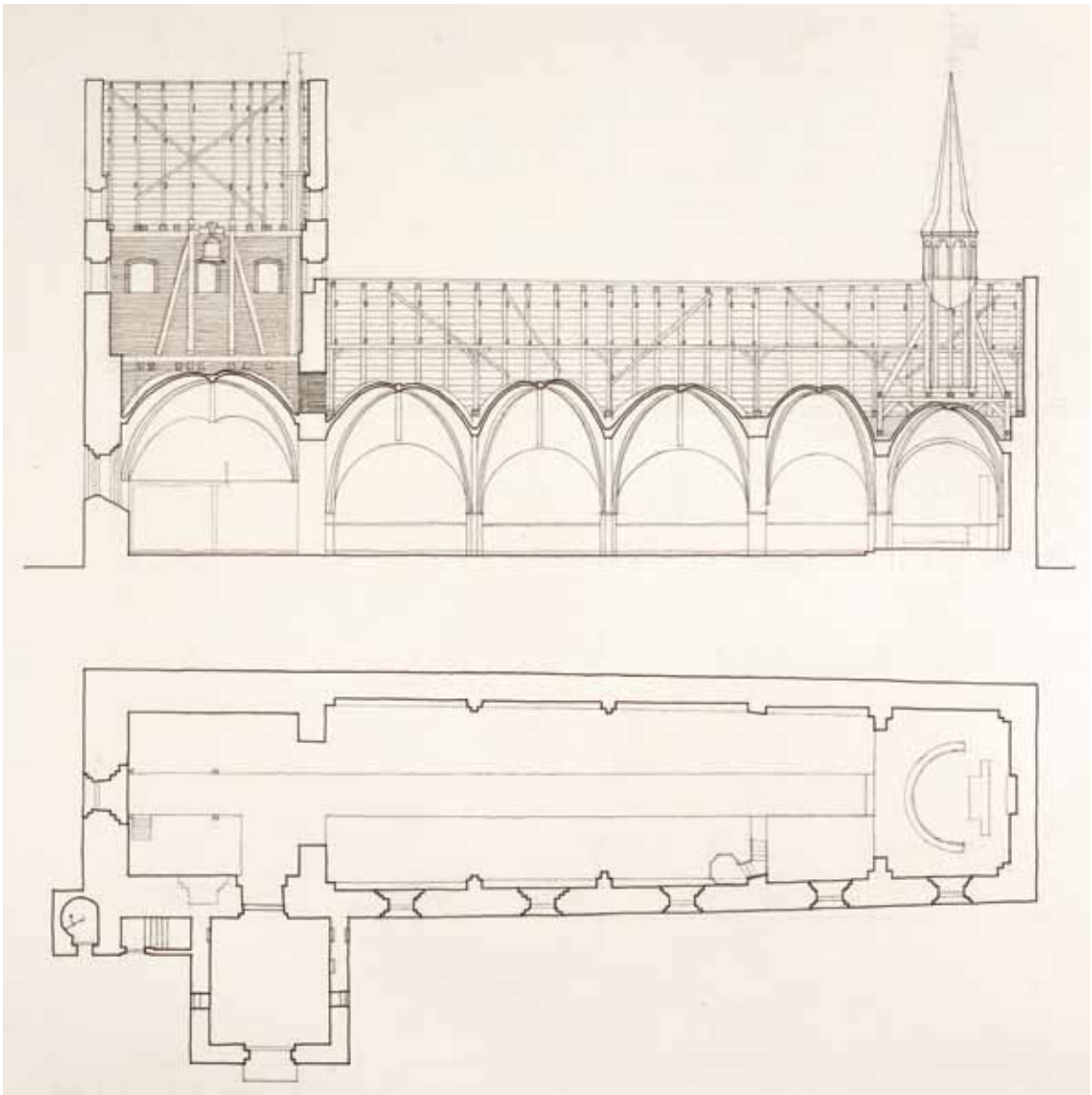

Fig. 7a-b. Længdesnit og grundplan. 1:300. Målt og tegnet af Gunnar Jensen 1940. I Danmarks Kunstbibliotek. – *Section and plan.*

samt den fremspringende falsgesims; næstøverste skifte er et savskifte. Sydmuren synes fuldstændigt ombygget over den romanske sokkel. Også her ses østhjørnets hjørnekæde bevaret indtil kort under gesimsen. Ligesom i nord er hjørnet dog sandsynligvis omsat af den oprindelige hjørnekæde. Den resterende del af muren er opført af munkesten i munkeskifte med genanvendelse af en række glatte granitkvadre, der fortrinsvis er indsat i murværket indtil vinduernes underkant.[45] Muren afsluttes foroven med falsgesims og savskifte som i nord. Dele af den romanske triumfgavl må have været bevaret ved ombygningen, men blev forsynet med en ny gavltrekant i tegl i forbandt med langsidernes overmure.

Skibet har kun vinduer i syd, et centreret i hvert af dets tre fag. De ens udformede og dimensionerede vinduer er fladbuede med to false udad, hvor tillige ses et prydskifte af løbere, og tre indadtil. Begge de romanske døre blev sløjfet senest sam-

Fig. 8. Tårnets østgavl (s. 3364) set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *East gable of tower seen from the south east*.

tidigt med ombygningen, således at adgangen må være sket gennem det tidligere opførte tårn.

Det indre var fra ombygningen forberedt for indbygning af tre fag hvælv. Hvælvene bæres af falsede vægpiller med to sten brede, falsede og kun let spidsbuede gjordbuer samt murede forlæg i væggene. Mod vestvæggen bæres hvælvet af en rundbuet, helstensdyb skjoldbue, og det samme

Fig. 9. Tårn og trappehus (s. 3365) set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Tower and stairwell seen from the south west*.

Fig. 10. Tårnrummets sydvæg (s. 3365), indre set mod sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *South wall of tower interior, looking south west*.

har været tilfældet i øst ved triumfmuren, hvor den nuværende gjordbue indeholder rester af en ældre skjoldbue. De tre hvælv er ottedelte med retkantede halvstensribber. De to vestre hvælv har helstens, svære overribber af løbere; en del af ribberne er fjernet, fortrinsvis i nord. Det østre hvælv, der er en smule lavere end de to øvrige, har halvstens, lette overribber med trinsten af bindere.

Et *våbenhus* foran tårnets syddør (fig. 11) blev opført umiddelbart efter fuldførelse af skibets

ombygning, o. 1490-95 (jf. dendrokronologisk undersøgelse, s. 3384). Bygningen er opført af munkesten i munkeskifte, og flankemurene afsluttes foroven af en enkel falsgesims. Våbenhusets nuværende adgang er en bred, fladbuet, falset dør midt i sydgavlen. Dens nuværende størrelse er resultat af en udvidelse o. 1930;[40] indtil da var døren 1,38 m bred og ligeledes falset til begge sider.[46] Hver flankemur har to vinduer, et noget syd for midten og et nær den nordre ende. Vinduerne er fladbuede med ret gennemløbende vanger samt fals i stikket udadtil. Alle må på et tidspunkt være blevet tilmuret. En lysningsfals er sandsynligvis borthugget ved indsættelse af de kvadratiske trækarme, der 1831 indsattes i de to søndre åbninger (jf. s. 3378). Det nordre vindue i øst blev genåbnet efter 1940 (jf. s. 3379), mens det vestre stadig er tilmuret på grund af den vest herfor stående nedgang til fyrkælderen, men stadig er synligt som indvendig niche.

Mod syd krones facaden af en kultiveret, kamtakket blændingsgavl (fig. 11). Gavlen har tre højblændinger med tvillingdelt, spidsbuet stik, der i midten bæres af en binderkonsol og med en lang kvartstens, affaset, hængestav. Midt i den nedre del af hver blænding ses en lille kvadratisk glug, der i dag er underdelt af en lodretstillet løber. Nær toppen af den nederste og den næstøverste kamtak er en kort frise af små, lodretstillede, rektangulære blændinger.

Fig. 11. Våbenhusets sydgavl (s. 3373) set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *South gable of porch seen from the south.*

I våbenhusets indre er en lille, helstensdyb niche i østmuren, lidt nord for midten. Rummet overdækkes af et gråmalet bræddeloft med synlige bjælker fra 1908 med senere ændringer.[47] Dette loft ligger i højde med murkronen; det oprindelige loft var placeret væsentligt lavere, ca. 2½ m over nuværende gulv, svarende til et halvstens tilbagespring i højde med buen over våbenhusdøren. Dvs. at den øverste del af døren mellem våbenhuset og tårnet var dækket af loftet. Våbenhuset har således haft et knap 1 m højt styrtrumsloft.

En *korudvidelse* gennemførtes kort før middelalderens slutning, muligvis o. 1510-15 (jf. dendrokronologisk undersøgelse, s. 3384). Efter nedrivningen af det romanske kor opførtes et langhuskor på to fag med helt samme arkitektoniske formsprog som den ældre ombygning af skibet.[48] Nordmuren i rå kamp over den genanvendte romanske profilsokkel og med en del glatte kvadre i facademuren, der foroven afsluttes af teglstensskifter med et savskifte og fremspringende falsgesims ganske som skibets. Sydmuren er fortrinsvis i tegl over den profilerede granitsokkel, men med adskillige glatte kvadre i murens nedre del samt nogle få i den øvre. Muren afsluttes foroven af et savskifte og en falsgesims, svarende til skibets sydside. Østgavlen rejser sig som de øvrige mure over en genanvendt granitsokkel, her næsten udelukkende af apsiskvadre, og er af tegl i munkeskifte med talrige granitkvadre i den nedre del, mod hjørnerne i noget større højde. Korudvidelsen har tre vinduer, to i syd og et, nu tilmuret, i øst; alle er udformet helt som de ældre i skibets sydside og er fladbuede med to false udad og tre indadtil. Det ydre stik ledsages af et prydskifte af løbere.

Østgavlen afsluttes foroven af en kompleks blændingsgavl (fig. 6c og 12), der rejser sig over en fladbuefrise i gavlfodshøjde. De enkelte bueslag er opmuret af rulskiftestillede bindere og bæres af to skifter høje konsoller af to bindere, den nederste lodretstillet; ved frisens ender lidt bredere, aftrappede konsoller. Gavlen prydes af i alt syv højblændinger, der adskilles af helstensbrede piller. Disse afsluttes forneden på usædvanlig vis af 11 skifter høje, 1½ sten brede 'postamenter', der dog nu mangler yderst i syd. De tre midterste blændinger underdeles i højden af spærstik, muret af bindere på fladen. Tilsvarende stik danner afslutning på den følgende blænding til hver side; den nordre noget ombygget. Det kan ikke udelukkes, at også disse blændinger har rejst sig til større højde. De øvrige blændinger afsluttes af flad- eller kurvehankbuede stik, undtagen den midterste, der er vandret afsluttet; alle synes ommurede, ligesom gavlens konturer er resultat af en nedskæring ved fjernelse af kamtakkerne. Gavlen krones nu af en blyklædt kam. På indersiden omkring gavlens midte er en kraftig, lodret forstærkning.[49]

Korets indre er opført af rå kamp og overpudset. En bred og dyb skabsniche midt i østgavlen er sandsynligvis sekundært udhugget. I modsætning til skibet var der tilsyneladende ikke fra opførelsen afsat forlæg til hvælv i murene. Koret fagdeles af en meget kraftig gjordbue med et to sten højt stik, hvorover fire koncentriske skifter, hvis overkant danner forlæg for hvælvene. Disse bæres i øvrigt af helstensdybe skjoldbuer på falsede hvælvpiller. Gjordbuens hovedformål er uden tvivl at bære en del af tømmerkonstruktionen til en samtidig *tagrytter* over korets østfag (jf. s. 3382). Korets to hvælvfag er krydshvælv med retkantede halvstensribber og med halvstens, svære overribber; i vestfaget stærkt uregelmæssige. Det østre hvælv er tydeligvis opført efter oplægning af den nedre ramme i spirkonstruktionen, ligesom det af hensyn til denne ramme er markant lavere end det vestre. I det vestre hvælv ses på oversiden et par bevarede *spygat* af to sammenlagte 'munke', tagsten af middelaldertype (fig. 13).

Langhusets arkitektur. Det ombyggede skib og langhuskoret udviser en forbavsende overensstemmelse i arkitektonisk udtryk, tidsforskellen taget i betragtning, og fremtræder derfor som en helhed og som en meget velartikuleret bygning. Dette giver sig bl.a. til kende ved de ens og regelmæssigt fordelte vinduer på sydsiden. Der er store ligheder med Tommerup Kirkes langhuskor (s. 3278).

Fig. 12. Korets østgavl (s. 3374) set fra øst. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *East gable of chancel seen from the east.*

Fig. 13. Bevaret spygat 2. hvælvfag fra øst, nordvestre lomme (s. 3374). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Preserved scupper, 2nd vault bay from east, northwestern pocket.*

En *tilmuring af korets østvindue* (fig. 14) blev foretaget kort før middelalderens slutning. Den er udført af munkesten og prydes af et stort korset kors, der udfylder næsten hele tilmuringen.[50]

Eftermiddelalderlige ændringer og reparationer. Ifølge kirkens regnskaber repareredes kirken løbende op igennem 1700-tallet, bl.a. 1720-21 i forbindelse med kronens overtagelse af kirken fra den daværende ejer, justitsråd C. C. Bircherod (jf. s. 3361).[51] Et problem med våbenhusets gavl, der hælder betragteligt udad, blev 1731 søgt afhjulpet ved, at Hans Møller fra Præstemøllen indlagde en bjælke mellem tårnets sydmur og gavlen. Bjælken blev forankret med tre jernankre, der var udført af Steffen Andersen.[32] Planer, genfremsat 1823-24, om at opføre en *tilbygning* på kirkens nordside, formentlig i 3. fag, som erstatning for to pulpiturer, der ønskedes fjernet (jf. s. 3420), fik ikke rentekammerets accept.[52]

Der planlagdes 1823 opførelse af et †*material- og sprøjtehus* op ad tårnets sydmur mellem våbenhuset og trappehuset.[43] Dette opførtes dog først 1828. Året efter oplystes, at huset var opmuret i ler og teglhængt. Der klagedes over, at nedfaldne stykker af kalk og sten fra tårnet ødelagde husets tag og derved ville såvel ødelægge sprøjten som forårsage fugt i murene. Det blev derfor foreslået at erstatte tagstenene med brædder.[53] Bygningen var nedrevet senest 1858 (jf. fig. 15).

En række arbejder på tårnets glamhuller udførtes i årene efter 1826. To år tidligere foreslog Johan Scheuer i en skrivelse til justitsråd Andresen i Odense, at lydhullerne i tårnet blev opmuret 'omtrent en alen', da dette ville 'hjælpe meget på tømmeret, som er i tårnet, loftet ligeledes og for taget at ryge af'.[43] Først i 1826 påbegyndtes arbejdet, idet murermester Peder Larsen 'opmurede' tre af tårnets glamhuller. Kort herefter foreslog godsinspektør Richter at tilmure fire af glamhullerne, hvilket ikke blev tilladt. I stedet kunne han lade opsætte lemme. Af kilderne fremgår, at 1827 var tre af glamhullerne tilmuret, mens resten blev lukket af en hel og otte dobbelt lemme, der var udført af snedker Thomas Pedersen. Allerede to år efter fortalte sognepræst Omann i et brev til godsinspektør Richter, at den nye klokke var 'meget god, men at den ville lyde bedre, om de to tilmurede huller i tårnet blev åbnet igen'.[54]

En hovedreparation af kirken gennemførtes 1829 af bygmester og brandinspektør Hans Sørensen Langhoff efter forslag af arkitekt Georg Holgreen. Herunder repareredes kirkens murværk, bl.a. tårnets gavlkamme, tårntrappen blev retableret, hullet i tårnets hvælv, der var brudt i forbindelse med udskiftning at kirkens klokke, (jf. s. 3422) blev lukket, revner i kirkens 2. og 3. hvælv samt tagværker og tagbeklædning blev repareret.[55] Yderligere reparationer af sidstnævnte to hvælv foretoges 1832, hvor det ene måtte delvist ommures, og den mellemliggende gjordbue, dvs. buen i overgangen mellem langhuskor og skib (jf. s. 3372), udbedres med kiler og forstærkes med et anker.[55] Omtrent jævnaldrende må nogle kontramuringer (fig. 16) oven på flere af skibets gjordbuer være.

Fig. 14. Korets østgavl. Tilmuret vindue med kors (s. 3376). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *East gable of chancel. Bricked-up window with cross.*

Kirkesynet anbefalede 1876, at hvælvingernes spygat burde lukkes.[56] 1879 skulle tårnets sydside skalmures og kammene på dets østgavl repareres, mens vestgavlens kamme udbedredes fire år senere.[57]

En sekundær *gennembrydning* af skibets sydmur under og vest for det østligste vindue lader sig ikke nøjere datere. Den ca. 285 cm brede åbning giver sig tydeligst til kende ved det fjernede sokkelled. Tilmuringen er af munkesten, iblandet nogle genbrugte granitkvadre.

Døre. En dør, der 1726 blev 'forfærdiget' af Hans Larsen i Præstemøllen, må være til brug i den udvidede åbning mellem tårnets nordøstre hvælvlomme og skibets loftsrum.[32] Det må ligeledes være til denne dør, at Christen Smed fra Skalbjerg 1741 gjorde hængsler, hasp m.m.[32] Kgl. Bygningsinspektør J. Vilh. Petersen accepterede 1930 en ansøgning fra menighedsrådet om udvidelse af kirkens indgangsdøre. I døren mellem våbenhus og tårnrum udvidedes lysningen ved fjernelse af en fals, mens den indtil da betydeligt

Fig. 15. Skitse af kirken set fra sydvest. Tegning ved J. G. Burman Becker dateret 28. maj. 1858. KglBibl. – *Sketch of the church seen from the south west.*

mindre yderdør til våbenhuset nymuredes.[58] Ændringen var gennemført senest 1932.[59]

Vinduer. Skibets nuværende fire trævinduer på sydsiden blev indsat 1829.[52] De har krum overkant, svarende til det murede stik, og har hver fire rammer. Samme år fremførtes forslag om et vindue i våbenhuset, der åbenbart har været helt uden vinduer på dette tidspunkt. Arkitekt Holgreen fandt imidlertid dette unødvendigt, da døren dertil stod åben under gudstjenester.[28] 1831 blev forslaget genfremsat og gennemførtes nu med et vindue i hver langmur indsat i oprindelige åbninger.[53] Koret fik 1834 et vindue, der svarede til skibets og forfærdigedes af snedker Jens Nielsen.[52] Sidstnævnte år blev alle fem vinduer malet.[20] Tårnets vestvindue blev 1908 foreslået ændret til samme størrelse som kirkens øvrige, men forslaget synes dog først bragt til udførelse i forbindelse med de store arbejder med ændringer af kirkens varmeanlæg 1932, da de indvendige false tillige forlængedes ned til gulvhøjde.[60]

†*Vinduer.* Op igennem 1700-tallet nævnes adskillige reparationer af kirkens vinduer. Et loftsvindue i tårnets vestgavl fornyedes 1733. Glar-

mester Niels Stenhof fra Odense lagde glasset i nye blysprosser, mens Stephan Smed fra Skalbjerg fremstillede nye vindjern og Hans Murermester udspækkede omkring åbningen.[32] Ved en fornyelse 1759 af vinduerne i koret og ved prædikestolen oplystes, at det var 'lukker vinduer', hvilket formentlig vil sige, at de kunne åbnes og lukkes.[61] De kasserede korvinduer blev solgt til Hans Jørgen Bendichsen for 4 mark.[62] Korvinduet planlagdes fornyet 1824 med jernstænger og bly,[43] mens et dobbeltkarmsvindue, der blev indsat 1826, ikke kan stedfæstes.[43] Ved fjernelse af altertavlens baldakin 1887 (jf. s. 3403) blev korets tilmurede østvindue helt eller delvist synligt. Det anbefaledes at dække dette 'på en eller anden måde', men i stedet blev der året efter planlagt at anstryge det med blå farve.[56] De små vinduer på henholdsvis tårnets sydside og trappehusets vestside blev 1950 trukket en smule tilbage i forhold til murplanet.[47] Våbenhusets nordlige vindue mod øst blev genåbnet efter 1940.[63]

Gulve. Korets gulv, der er hævet to trin over skibets, er lagt af røde og gule teglsten i kvadratiske mønstre omkring en sortbrændt, kvadratisk sten i midten og diagonaltstillede i forhold til rummets akse (jf. fig. 79). Den østligste del af gulvet er yderligere hævet et trin. Gulvet i midtergangen og den østligste del af tårnrummet er lagt 1892 af diagonaltstillede, vekselvis gule og røde, kvadratiske fliser.[56] Under stolestaderne er bræddegulve af fyr. Ved fjernelsen af stolestaderne i 2. fag fra øst 1955 erstattedes gulvet af røde teglsten, lagt parvis i kvadrater (jf. fig. 75).[40] Den vestligste del af tårnrummets gulv, der danner podium for orglet, er hævet to trin og dækkes af et gråmeleret tæppe. Gulvet i våbenhuset er af samme type som korets, blot med en rød, kvadratisk sten i midten og med mønstret parallelt med væggene. Gulvene i kor og våbenhus, der ikke optræder i kilderne, må være omtrent jævnaldrende med midtergangens.

†*Gulve.* 1729 omlagde murermester Kruuse størstedelen af kirkegulvet, hvortil der var ind-

Fig. 16. Eksempel på kontramuring i nordsiden mellem 4. og 5. fag (s. 3376). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Example of counter-masonry in the north side between 4th and 5th bay.*

købt 100 brændte sten.[32] Der klagedes 1734 over, at gulvet over nogle af kirkens begravelser var sunket; det blev efterfølgende omlagt af murermester Hans Jensen. Allerede året efter udførtes tilsvarende arbejde.[32] Murermester Jørgen Larsen skulle 1745 anvende 150 lybske mursten til reparation af gulvene i mands- og kvindestaderne.[32] Større arbejder fandt tilsyneladende sted 1760, da gulvene skulle omlægges med anvendelse af de gamle sten samt 2000 nye fynske mursten.[62] Samme år omlagdes gulvene under stolestaderne med 2000 engelske mursten, der blev nedlagt i grus, som sognemændene havde anskaffet.[32] Et ofte tilbagevendende problem var gulvenes ustabilitet, forårsaget af begravelser, således 1824 da man sløjfede en grav i koret (jf. s. 3426) og herefter lagde et nyt murstenstensgulv. Stengulvet i gangene og i nogle af stolene blev omlagt ved samme lejlighed.[43] Et nyt flisegulv af 'Kjersgaards gulvfliser' blev 1832 lagt i våbenhuset af murermester Jacob Hansen.[29]

†*Lofter* i våbenhuset. Der indkøbtes materialer 1727 til indlæggelse af et nyt loft med luge, heriblandt 'hængsler, hasper, marner og en ny hængelås til lugen'.[32] Loftet fornyedes 1762 efter udskiftning af en bjælke.[32] Atter 1824 var loftet og alle fem bjælker rådnet og måtte udskiftes.[43]

Tagværker. Tårnets tagværk (fig. 17) består af ni spærfag af eg. Fagene 1-2, 4, 6 og 8-9 har bindbjælker, mens fagene 3, 5 og 7 har spærfødder; alle med korte, lodrette spærstivere. Hvert fag har tre hanebånd, derudover har fagene 3, 5 og 6-7 krydsbånd, der er anbragt bemærkelsesværdigt tæt på spærene og forløber parallelt med disse. Hanebånd og krydsbånd er bladede på spærenes vestsider. De enkelte spærfag er nummereret fra vest mod øst med stregnumre i sydsiden. Dele af tagværket er fornyet. Der er udtaget boreprøver af tre spær til dendrokronologisk undersøgelse (s.d.); én lod sig datere til o. 1475-80.

Tagværket over det ombyggede skib (fig. 18-19), dvs. langhusets 3.-5. fag, består af 17 spærfag af eg. Alle spær står på spærfødder og har korte, lodrette spærstivere; dog er der bindbjælker i fagene 1, 6, 11 og 17, dvs. ved skibets gavle og de to mellemliggende gjordbuer. Spærfagene har to hanebånd, bladede på vestsiden med hageblad. Tagværket afstives af en *langstol* med kongestolper stående på de fire bindbjælker; stolperne er tappede i bjælkerne og skrammede over hanebåndene fra vestsiden. De enkelte stolper forbindes af dragere, der er fastgjort med tappe umiddelbart under nedre hanebånd, og hvert af langstolens tre fag afstives af korte skråbånd, der er bladede på stolpernes og dragernes nordsider. Skråbåndene er af varierende længde (jf. fig. 18-19), således at bladningerne på stolperne ikke kolliderer. Spærfagene er opsat i tre systemer, der fra vest omfatter fagene 1-2, 3-7 og 8-17, alle nummererede fra vest mod øst på spærenes vestsider. 1. system med stregnumre med skrå gennemstregning i nordsiden, 2. system med stregnumre i nordsiden og 3. system med firkantstik i nordsiden og stregnumre i sydsiden. Der synes ikke at være nogen tidsmæssig forskel mellem de tre systemer, ligesom langstolen formentlig må opfattes som oprindelig. Det kan dog ikke udelukkes, at den kan være en smule yngre end tagværket, men klart ældre end kirkens forlængelse mod øst. Der er udtaget i alt syv boreprøver til dendrokronologisk undersøgelse (s.d.), hvoraf seks lod sig datere. Fire prøver fra spær og spærfødder i 3. system lod sig datere til o. 1488-91. Den østligste kongestolpe dateredes til o. 1490, men da det er usikkert, hvorvidt der er registreret splintved, kan den være lidt yngre. Én prøve fra 2. system blev dateret til o. 1470-75, men med samme usikkerhed som ovenfornævnte og må hidrøre fra et ældre tagværk. Generelt er der stor sandsynlighed for, at hele tagværket er opsat o. 1490-95.

Våbenhusets tagværk er opsat 2013 med sporadisk genanvendelse af ældre tømmer. Indtil da havde det et tagværk med fem spærfag; 1., 3. og 5. med bindbjælke, de resterende med spærfødder, alle med korte, lodrette spærstivere. De enkelte fag havde ét hanebånd og krydsbånd, fastgjort med hageblade fra syd. To spærudsnit fra ovennævnte restaurering, der var henlagt i loftsrummet, blev udtaget til dendrokronologisk undersøgelse (s.d.), hvoraf det ene lod sig datere til o. 1490-95.

Langhuskoret har et tagværk med ni spærfag, heraf to helt fornyet i fyr, resten delvis gamle, af eg, med nogen genanvendelse af ældre tømmer.

Fig. 17. Tårnets tagværk (s. 3380) set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Roofing of tower looking east.*

Tagværket er meget præget af reparationer og udskiftninger, ikke mindst omkring spiret (s.d.) over langhuskorets østfag. Ét spærfag har to hanebånd, den nedre afstivet af korte skråbånd; de øvrige fag med to hanebånd og højtsiddende krydsbånd. Tagværket er sandsynligvis opsat i to systemer, idet de tre vestre fag har bladninger på vestsiden, mens de øvrige er bladede fra øst. Enkelte numre i form af stregnummerering, firkantstik og symboler lader sig ikke indpasse i disse systemer.

Tømrermester Troels Lund opsatte 1755 seks nye spær på langhusets sydside.[64] En større re-

Fig. 18. Loftsrummet set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Loft, towards the east*.

paration af tagværkerne fandt sted 1824; i langhuset formentlig blot opsætning af stormlægter, mens der skete betydelige udskiftninger i tårnets tagværk.[43] Der blev 1829 opsat et nyt tagværk af spær og lægter over tårntrappen.[43] En gennemgribende restaurering af langhusets og tårnets tagværk udførtes 2000 ved arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen, mens en omtrent fuldstændig udskiftning af våbenhusets tagværk skete 2013 ved firmaet von Bach Arkitekter.[40]

En *tagrytter* med *spir* over langhuskorets østfag (jf. fig. 1) er nøje knyttet til korets opførelse, således at spiret er opsat senest umiddelbart før korets overhvælvning. Spirets underbygning er en rektangulær rammekonstruktion, der bæres af to bindbjælker ved henholdsvis østgavlen og gjordbuen mellem korets to fag (jf. s. 3374). Herpå hviler to fodremme i nord og syd, parallelt med korets respektive langmure. Konstruktionen har lave, lodrette hjørnestolper, suppleret med korte dokke midt i hver side. Mod øst og vest er der desuden to par skråstivere samt korte skråbånd mod hjørnestolperne (fig. 21); nord- og sydsiden har ligeledes skråstivere. Hjørnestolperne samt nord- og sydsidens dokke forbindes af nord- og sydgående bindbjælker, og konstruktionen afsluttes foroven i nord og syd af en toprem. Rammens fire sider er individuelt nummererede med et system af symboler. I vest nummereret 1-2 med punkcirkler fra nord mod syd (fig. 20), i nord 1-3 med halvcirkler og i syd 1-3 med stregnumre fra vest mod øst. I øst nummereret 1-3 fra syd mod nord med et halvmåneformet symbol (tredjedel af cirkelslag); den sydligste kun halvmåneformet, ved midten halvmåneformet med gennemstregning med to streger, mens den nordligste er halvmåneformet med en krum gennemstregning. Bindbjælken, kopbåndene samt nord- og sydsidens dokke er nummererede fra nord mod syd med stregnum-

Fig. 19. Langstol med kongestolpe og tilhørende dragere og skråbånd (s. 3380) set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Longitudinal stay with king post and related beams and cross-braces.*

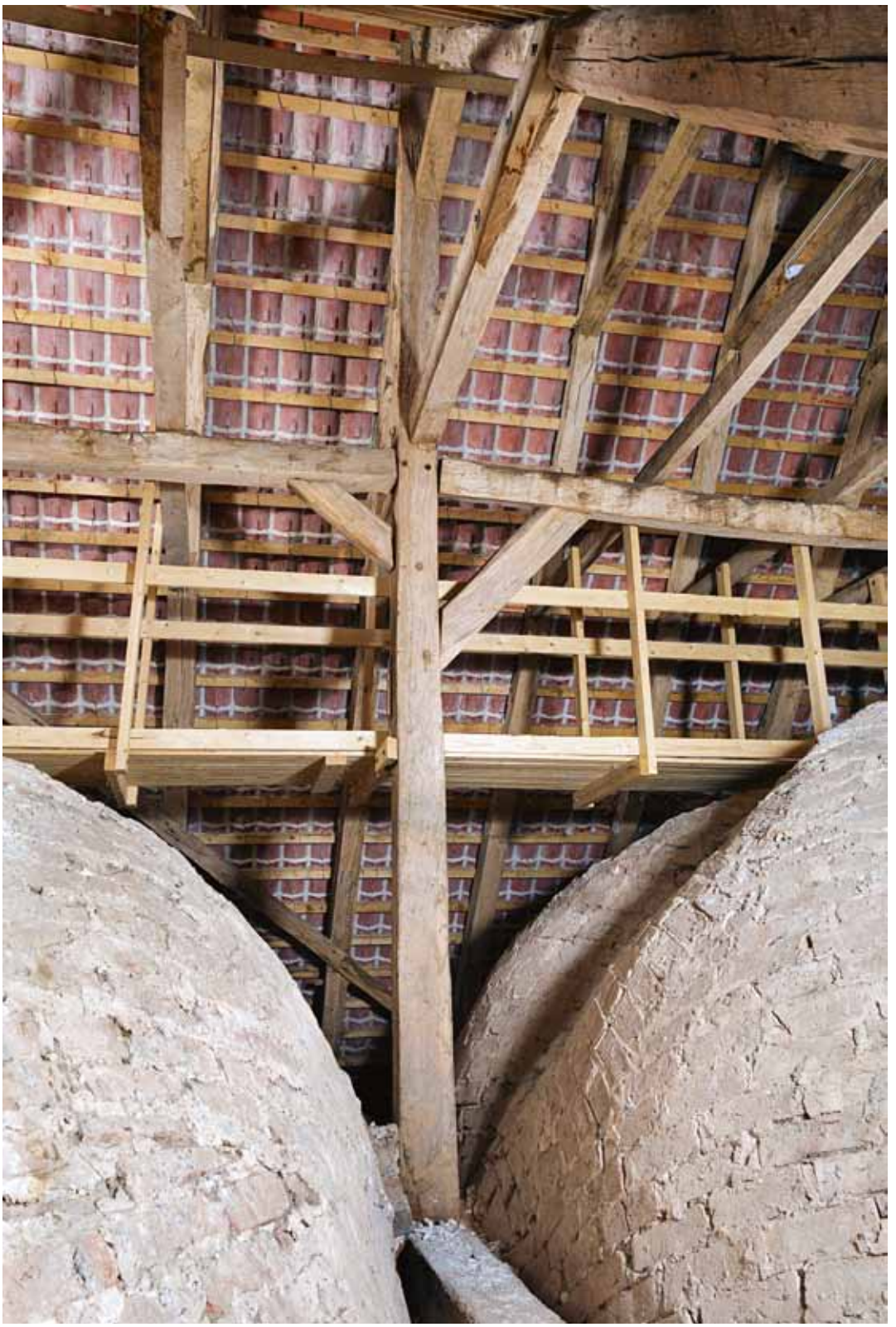

mer 1-2. Rammekonstruktionen har, som nævnt, været opsat før langhuskorets overhvælvning, idet fodremmen i nord og syd er beskåret på undersiden for at skabe plads til østhvælvets nord- og sydkappe. To boreprøver fra rammen lod sig ikke datere ved dendrokronologisk undersøgelse (s.d.), mens den vestre bindbjælke kunne dateres til o. 1510-15, der sandsynligvis angiver dateringen af den samlede konstruktion.

Den øvre del af spirkonstruktionen hviler på 2×3 krydsende bjælker ovenpå rammen. Disse bærer otte hjørnestolper i den ottekantede konstruktion med åben lanterne umiddelbart over tagets tagryg, og herover et opskalket stejlt, ottesidet pyramidespir over en kraftigt udludende profilgesims (jf. f. eks. fig. 1). Denne del af konstruktionen fornyedes fuldstændig 1963.[65]

†*Spir.* Det fremførtes 1761, at spiret over kirken var forfaldent af ælde og burde nedtages og igen opsættes og forbedres med nyt tømmer, hvilket efterfølgende udførtes af tømrermester Troels Lund (sml. vindfløj).[61] Reparation af spiret gennemførtes 1824; ikke desto mindre udtryktes 1832 ønske om helt at fjerne det, da det ikke anså for at være 'til sirat for kirken'.[66] Dette skete lykkeligvis ikke.

Fig. 21. Spirets rektangulære rammekonstruktion (s. 3382). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Spire with rectangular frame construction*.

Klokkestol af egetræ til to klokker ophængt over hinanden; nederste ophæng er moderne, mens det øverste er hævet i forhold til oprindelig placering. Stolen bæres af to øst-vestgående bjælker, hvorpå fire lodrette stolper, som er placeret i nord-sydgående fodremme. Stolpernes forbindes foroven af nord-sydgående bjælker, der er udkragede til begge sider. To skråstivere til hver side til henholdsvis stolpetop og til de udkragede bjælkeender. Anders Madsen betaltes 1736 for at flytte en tværbjælke, der 'forhindrede klokkens ringning'.[32] 1738 opsattes en ny klokkestol, der meget vel kan være identisk med den nuværende.[32]

Dendrokronologisk undersøgelse. Der er i 2014 udtaget boreprøver af egetømmer i skib og tårn. Endvidere er to afsavede spærudsnit af eg, der hidrører fra den seneste restaurering af våbenhusets tagværk, indsendt.[67] Af de 11 udtagne prø-

Fig. 20. Detalje af spirkonstruktionen med cirkelnummerering (jf. s. 3382.) Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Detail of spire construction with circle numbering.*

ver i skibet var en, der var så beskadiget, at den ikke blev undersøgt, og syv kunne dateres. De fem, som er fra henholdsvis kongestolpe, spær og spærfødder dateredes til ca.1490-95, som må angive tidspunktet for dette senmiddelalderlige tagværk, mens et spær i sydsiden dateredes til ca. 1470-1475 og må være genanvendt fra et ældre tagværk. Den vestre bindbjælke, som bærer spirets rammekonstruktion, og som er indlagt inden korets overhvælvning (jf. s. 3374), dateredes til 1510-15 og daterer således spirets rammekonstruktion. Af de tre udtagne prøver i tårnet kunne kun én, nordsidens 5. spær, dateres til ca. 1475-80, hvilket må datere tårnets færdiggørelse. Af de to prøver fra våbenhuset kunne kun den ene dateres til ca. 1490-95.

Tagbeklædningen er overalt vingetegl, dog med undtagelse af spiret, der siden 1963 har været klædt med zink.[68] De nuværende tegltage over langhus og tårn er lagt 2000, mens våbenhusets er udskiftet 2013.[40]

†*Tagbeklædning.* Ifølge biskop Jakob Madsen, der visiterede kirken 1589, var kirken overalt tækket med bly, dog undtaget tårnet, der havde tegltag samt »1 lidet Spir paa Østerende met Bly«.[69] Frem til 1761 synes kirken at have haft samme tagbeklædning, således blev tegltaget på tårnet repareret såvel 1722 som 1735.[32] Våbenhusets tagbeklædning nævnes første gang 1753 og var da af spån.[62] Efter en storm 1754, hvor en del af blyet på kirkens nordside var faldet ned, repareredes taget, dels ved udbankning og retning af det af det nedblæste bly, som var brugbart, og dels med nyt bly købt af købmand Rasmus Østrup i Odense.[70] Året efter gennemførtes en større reparationen af sydsidens tag, hvor seks fag blev omlagt efter fornyelse af tagværkets spær (jf. ovf.) af blytækker Rasmus Pedersen.[62] Efter en storm vinteren 1760 måtte større dele af såvel nord- som sydsidens blytag omlægges. Spiret blev, som ovenfor nævnt, fuldstændigt fornyet 1761 og 'pyramiden' blev da tækket med spån. Sidstnævnte arbejder blev udført af tømrermester Troels Lund samt blytækkerne Rasmus Pedersen og Rasmus Skytte.[61] Af det omfattende regnskab vedrørende kirkens reparation 1824 fremgår, at såvel skib som tårn og våbenhus nu var tækket med tegl.[71] Ved et eftersyn af spiret 1832 konstateredes, at dette ikke kunne besigtiges på ydersiden, da de kroge, hvorpå stigerne skulle ophænges, var 'gamle og ikke til at stole på'.[28] Året efter skulle der tætnes mellem henholdsvis tårnet og skibets tagflade og skibet og våbenhusets tagflade med inddækninger af bly.[28] Ved en fornyelse af spirets beklædning 1915 anvendtes 'kunstskifer' i stedet for spån.[65]

Kirkens *opvarmning* har fra 1932 været et centralvarmeanlæg, der er opstillet i en fyrkælder under tårnrummet og har støbte varmekanaler i gulvet langs begge langmure.[72] Adgangen til kælderen er fra syd ad en trappe, der overdækkes af en lille halvtagsdækket bygning, der er skudt ind mellem våbenhuset og trappehuset.[73] Varmekilden er siden begyndelsen af 1980'erne fjernvarme. Anlægget blev gennemgribende renoveret 1998.[40]

†*Opvarmning.* To †*kakkelovne* blev anskaffet 1877 og opstillet i henholdsvis 2. fags nordside og 3. fags sydside.[56] Af et kirkesyn 1886 fremgår, at kuloplaget da var i våbenhuset, og at det burde fjernes, da aflukket dertil var råddent.[56] Kakkelovnene erstattedes 1906 af en ovn i skibets nordvesthjørne og med skorsten op gennem tårnet, men da man fandt opvarmningen utilstrækkelig, anskaffedes en ny ovn 1923.[47]

†*Murbehandling.* Både 1824 og -29 omtales, at tårnets udvendige murværk skulle rødfarves, ved at »den skulle afgnides med rød Muursteen« og med hvide 'sirater', mens den resterende del af kirken var hvidtet over en mørk sokkel.[66] Af beskrivelsen i kirkens synsprotokol 1862 fremgår, at murene også da var hvidtede, mens blændingskorset i det tilmurede østvindue og en kant omkring de øvrige vinduer var gulkalkede og hele soklen var brun.[56] Senere var kirkens nederste del sorttjæret indtil en højde af ca. 1 m. Tjæren afrensedes i 1994.[40]

Kirkens nuværende *vindfløj* er opsat 1963 og er en 1916 udført kopi af en vindfløj fra 1761. Fløjen, der er udført i zinkplade med forstærkninger af fladjern, prydes af Frederik V's monogram samt årstallet 1761. Den bæres af en fløjstang med en kugle af kobber forneden og et kors i toppen.[65]

†*Vindfløje.* Kobbersmed Rasmus Pedersen blev 1758 betalt for 'for knappen og fløjen at reparere', idet fløjstangen 'var af ælde nedblæst'.[32] Ved spi-

Fig. 22. Klokkestokværk (s. 3368 og 3384) set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2014.
– *Belfry, seen from the south east*.

rets fornyelse 1761 blev opsat en ny vindfløj med Frederik V's monogram og årstal (jf. ovf.). Kobbersmed Daniel E. Korisna i Odense fremstillede en ny kugle af poleret kobber med anvendelse af metallet fra den gamle, mens fløjstangen blev smedet af Johan Wittroch.[61] Fløjen blev erstattet af en kopi i 1916 (jf. ovf.).

Kirken fremtræder i dag hvidkalket på såvel mur som sokkel og med røde tegltage med undtagelse af det zinkklædte spir.

Fig. 23-24. Sengotiske indvielseskors i tårnbuen (s. 3388). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Late Gothic consecration crosses in tower arch.*

KALKMALERI

Oversigt. 1892 fremdrog J. Magnus Petersen dekorationer og indskrifter fra renæssancen, der atter overkalkedes. 1905 og igen 1937 udførtes nye dekorationer. De forsvandt 1976 ved Mogens Larsens afdækning af kalkmaleri fra senmiddelalder, renæssance og barok. Da fremkom en hvælvudsmykning udført af det såkaldte Træskomalerværksted i 1490'erne i langhusets tre vestligste fag. Den blev dog atter tildækket ligesom et figurmaleri fra renæssancen på skibets nordvæg. Fremdraget står nu tre indvielseskors samt draperi og stjerneudsmykning fra barokken.

I den følgende beskrivelse angives placeringen med henvisning til langhusets fem fag.

Senmiddelalderlige kalkmalerier. To røde indvielseskors (fig. 23-24) i tårnbuens vanger[74] fra o. 1475-80 (jf. s. 3364) er malet hastigt og uden forudgående passerindridsning. Et tredje indvielseskors (fig. 25), på nordvæggen i langhusets 4. fag fra øst, er noget større[75] og mere omhyggeligt udført: Såvel de sorte cirkelslag som de små kors mellem korsarmene er indridset forud for bemalingen. Meget bemærkelsesværdigt ses midt i den øvre arm bevaret en middelalderlig lysetorn af jern (jf. fig. 25). Korset (og måske lysetornen[76]) må stamme fra genindvielsen efter ombygningen af skibet i 1490'erne (jf. s. 3368).

Eftermiddelalderligt kalkmaleri. Et draperi på nordmur i 1. fag (fig. 79) er udført o. 1686 som en del af stafferingen af Hans Christensen Naurs epitafium (se dette s. 3425). I 2. fag har nord-, syd-, og vestkappen hver en syvoddet stjerne med et øje, i gråtoner (fig. 82), formentlig fra 1700-tallet.

†*Senmiddelalderlige kalkmalerier.* En hvælvudsmykning (fig. 26-35), udført i 1490'erne af det såkaldte Træskomalerværksted[77] i langhusets tre vestligste fag, blev afdækket 1976 men atter overkalket.[78] Udmalingen med rødt (brændt okker) og sort

Fig. 25. Sengotisk kalkmalet indvielseskors med lysetorn, nordvæggen i 4. fag (s. 3388). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Late Gothic wall-painted consecration cross with candle spike, north wall in 3rd bay.*

Fig. 26-30. Opsatser, †kalkmaleri fra 1490'erne af Træskomalerværkstedet (s. 3389). 26-27. 4. fags nordre og søndre østkappe. 28. 3. fags nordre vestkappe; 29. 3. fags østre nordkappe; 30. 4. fags vestre nordkappe. Foto Mogens Larsen 1976. – *Assemblages, †wall paintings from the 1490s by the 'Clog Painter's' workshop. 26-27. Northern and southern east severy, 2nd bay. 28. Northern west severy, 3rd bay. 29. Eastern north severy, 3rd bay. 30. Western north severy, 4th bay.*

var med få undtagelser udført uden forudgående indridsning i den underliggende kalk i forbindelse med eller umiddelbart efter hvælvslagningen (s. 3370). Udsmykningen, der her beskrives fra øst mod vest, bestod af forskellige stregtegnede symboler i kapperne og sparredekoration på ribber. Som det hyppigst forekommende motiv optrådte i alle tre fag forskelligartede opsatser med træer, rankeslyng, romber og halvmåneformer (fig. 26-30).[79] I 3. og 4. fag fandtes desuden to irregulære svastikaer, hvis arme mindede om fuglehoveder (fig. 33-34),[80] kors dannet af sammenstillede sparresnit[81] og en hjulplov (fig. 35).[82] I 5. fags søndre østkappe var malet en labyrint af den klassiske, cirkulære type (en såkaldt Trojaborg), med syv vindinger omkring et centralt kors (fig. 32). Herunder fandtes en armbrøst[83] (fig. 32) og i nordre østkappe minuskelinitialerne »p a« og »p l p« (fig.

Fig. 31. Initialerne »plp«, †kalkmaleri fra 1490'erne af Træskomalerværkstedet, 5. fags nordre østkappe (s. 3389). Foto Mogens Larsen 1976. – *Initials "plp", †wall painting from 1490s by the 'Clog Painter's' workshop, northern east severy, 5th bay.*

31), muligvis for kirkeværger eller malere. De sidste kunne tilhøre maleren Peter Laurintsen ('peter laurintsen pinxit'?) kendt fra Ullerslev (Svendborg Amt).[84] Endelig fandtes to af de karakteristiske træsko, med snuderne mod hinanden.[85]

Udmalingen bidrager til billedet af 'Træskomalerens værksted' som et, der arbejdede inden for liturgiens og teologiens rammer.[86] Såvel de forskelligartede træopsatser som armbrøsten har stor lighed med de messedagssymboler, der findes på primstave fra senmiddelalder og tidligt moderne tid.[87] Meget taler derfor for, at udsmykningen skal forstås ud fra en liturgisk helgen- og kalendersymbolik.[88] Labyrinten, der måske har haft særlig betydning i påsken (jf. ndf.), er udmalingens

Fig. 32. Labyrint og armbrøst, †kalkmaleri fra 1490'erne af Træskomalerværkstedet, søndre østkappe, 5. fag (s. 3389). Foto Mogens Larsen 1976. – *Maze and crossbow, †wall painting from 1490s by the 'Clog Painter's' workshop, southern east severy, 5th bay.*

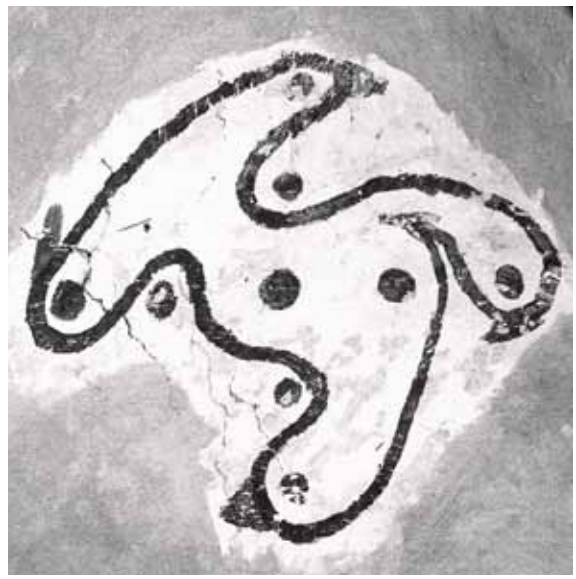

Fig. 33-34. Fuglelignende svastikaer, †kalkmaleri fra 1490'erne af Træskomalerværkstedet, hhv. 3. fags søndre vestkappe og 4. fags nordre vestkappe, (s. 3389). Foto Mogens Larsen 1976. – *Bird-like swastikas, †wall painting from 1490s by the 'Clog Painter's' workshop, respectively southern west severy, 3rd bay, and northern west severy, 4th bay.*

mest interessante motiv. Det arketypiske symbol med førkristne rødder blev i middelalderlig teologi udlagt som symbol på den syndige verden og dødens fængsel samt forløsningen gennem Kristus: Ligesom helten Theseus i den klassiske myte nedkæmpede minotauren i kong Minos' labyrint og derved udfriede den athenske ungdom, overvandt Kristus døden og befriede menneskeheden. Med denne allegori fandt labyrinten vej til påskeliturgien flere steder i Europa.[89] Samtidig tjente den ensrettede, klassiske labyrint som et letforståeligt symbol på ortodoksien.[90] Den

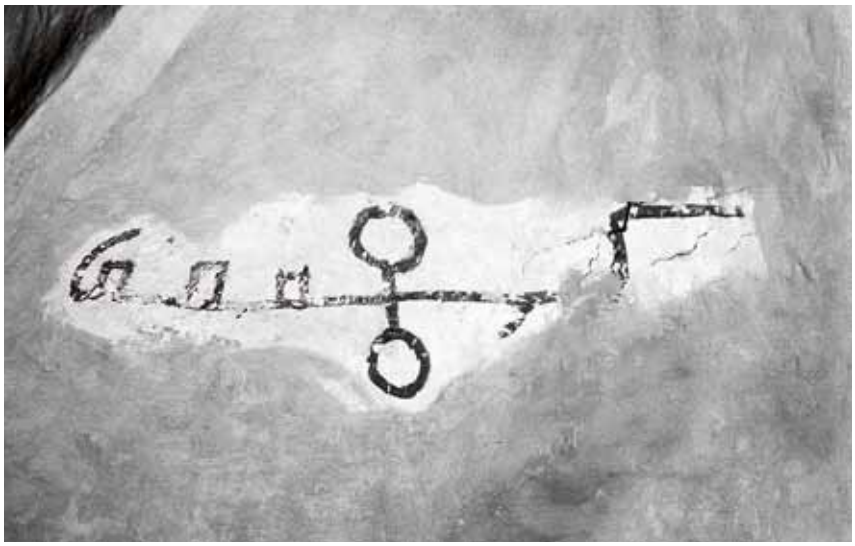

Fig. 35. Hjulplov, †kalkmaleri fra 1490'erne af Træskomalerværkstedet, 4. fags søndre vestkappe (s. 3389). Foto Mogens Larsen 1976. – *Wheel plough, †wall painting from 1490s by the 'Clog Painter's' workshop, southern west severy, 4th bay of nave.*

Fig. 36. Israelitternes teltlejr i ørkenen og sky med basuner, detalje af †kalkmaleri, o. 1575-1600 (s. 3392, jf. fig. 37). Foto Mogens Larsen 1976. – *Israelites' camp in the desert, and cloud with trumpets, detail of wall painting, 1575-1600 (cf. fig. 37).*

har med sin placering i vestfagets østkappe, tæt på kirkedøren,[91] været meget synligt placeret for kirkegængere og kan have tjent som husketeknisk redskab ved meditationer, f.eks. meditativ pilgrimsfærd til det hellige land.[92]

†*Eftermiddelalderlige kalkmalerier.* 1892 afdækkedes på skibets nordmur (uvist hvor) en †indskrift med gulgrå versaler »Nicolavs Michaelis« (Niels Mikkelsen) og rester af et årstal »1…43«. Årstallet tolkedes af Magnus-Petersen som '1543', hvilken datering han også gav en †dekoration med skælformede linjer på ribber og gjordbuer i gråt og sort.[93]

En †*figurudsmykning* (fig. 36-38) fra o. 1575-1600 blev 1976 fremdraget på nordmuren i 5. fag men atter tildækket. Den illustrerede det lutherske tema 'lov og evangelium' i såvel billede som tekst. Ifølge Mogens Larsen midtdeltes motivet af et stort palmelignende træ med nøgne grene på vestsiden og løv på østsiden, en komposition der i grundform svarer til Lukas Cranach d.y. og Erhard Altdorfers udbredte fremstillinger af temaet.[94] I billedets venstre halvdel sås israelitternes teltlejr

Fig. 37. 'Lov og evangelium', †kalkmaleri, o. 1575-1600, på nordmuren i 5. fag (s. 3392). Foto Mogens Larsen 1976. – *'Law and Gospel', †wall painting, 1575-1600, on north wall of 5th bay.*

Fig. 38. Maria, Kristusbarnet med T-kors og engleskare. Detalje af †kalkmaleri, o. 1575-1600 (s. 3392, jf. fig. 37). Foto Mogens Larsen 1976. – *Virgin Mary, Christ Child with T-cross and host of angels. Detail of wall painting, 1575-1600 (cf. fig. 37).*

i ørkenen, ved siden af hvilken der formodentlig har været en afbildning af Moses med lovens tavler. I en sky herover tonerede dommedagsbasuner, der sammen med et ledsagende nytestamentligt skriftsted etablerede evangeliets hierarkiske forrang over loven: »Lex iram operatvr et …« (loven vækker vrede og …) (Rom. 4,15). I den højre halvdel svævede en engel med et skriftbånd: »Nolite ti(mere) … (ev)angelizo …« (frygt ikke, se jeg forkynder jer en stor glæde) (Luk. 2,10). Herunder sås Maria i trekvartprofil, knælende i bøn foran det svævende Kristusbarn med et T-kors. Over denne scene holdt en engleskare et skriftbånd med den profetiske foregribelse af den forløsende Kristus: »Emanv(el) … virgo …« (Esajas 7,14). Billedets østre del talte ifølge Mogens Larsen også en middelalderlig by, mod hvis mur stod fragmenter af Jesu glorie, tornekrone og kors. Hele maleriet kronedes af et skriftbånd med renæssanceversaler og -uncialer: »Lex per Mosen data est gratia et veritas per Jesv(m) Chr(istvm) Ioh« (Loven blev givet ved Moses, nåden og sandheden ved Jesus Kristus) (Joh. 1,17). Der har muligvis været yderligere to figurgrupper som repræsentanter for hhv. det gamle og det nye testamente omkring billedets svært erkendbare midtakse. Konturer og indskrifter var med sort, ellers grønt, gråt, gult, rødt, brunt og rødbrunt.

1905 udførtes en †*dekoration* (jf. fig. 40) med forbillede i Brylle Kirkes (s. 3324), dvs. med sparrer på ribber og geometriske mønstre på gjord- og skjoldbuer samt perspektivisk mæanderbort på kor- og tårnbue.[95] Den erstattedes senere af en ny †dekoration (jf. fig. 51) med teglilluderende mønster på ribber, gjord- og skjoldbuer, på buerne ledsaget af rankeslyng. Fjernet 1976.

Fig. 39. Kirkens indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Det ældste inventarstykke i kirken er en romansk døbefont. Fra tiden o. 1500 stammer rester af en (†)sidealtertavle forestillende Den Hellige Familie samt rester af en (†)krucifiksgruppe. En jernbunden dør er dateret 1504 ved en indskrift, der også nævner dens ophavsmand, Oluf Mall i Assens. Højaltertavlen fra o. 1520-30, en fløjaltertavle med Korsfæstelsen, viser kendskab til Claus Bergs Odenseværksted. Fra omtrent samme tid stammer to gavle fra en (†)degnestol samt korets foldeværksbeklædte paneler. Den ikonografisk interessante prædikestol er i nederlandsk præget højrenæssance og må dateres o. 1580. Endvidere findes der rester af stoleværk fra o. 1600. Den ældste klokke er støbt 1828 af I. C. og H. Gamst, København. Dåbsudstyret er fra 1800-tallets sidste halvdel, stolestaderne fra 1892. Alterbord og -skranke er fra 1937. Orglet fra 1975 er bygget af P. Bruhn & Søn. Altersølv og alterstager er anskaffet 2011 efter tyveri af det gamle 2009. Et bemærkelsesværdigt stykke folkekunst fra o. 1800 i form af et klæde med scener fra Jesu Barndoms- og Lidelseshistorie siges at stamme fra kirken.

Farvesætning og istandsættelser. Altertavle og prædikestol er præget af istandsættelser og stafferinger ved konservatorerne Niels Termansen (1907) og sønnen N. J. Termansen (1937). De fremstår farverestaurerede i varme toner, førstnævntes forgyldning går også igen på alterbord og -skranke. Det øvrige inventar domineres siden årtusindeskiftet af perlegråt med det lilla og forgyldte orgelhus som mest udtalte undtagelse.

Maleren Caspar Peter Kongslev (1777-1846) forestod på foranledning af godsinspektoratet 1835 en staffering af kirkens inventar, for hvilket han betaltes i alt 460 rigsbankdaler og 32 skilling.[96] Derved bemaledes alt træværk, på nær altertavle og -skranke, med perlegråt.[20] 1892 fik det i stedet en egetræsådring,[56] der 1932 måtte vige for en varm rød farve, tilsyneladende med forgyldning.[97]

Fig. 40. Indre set mod øst. Foto Niels Termansen 1907. – *Interior looking east.*

Alterbordet (fig. 83) fra 1937 er et rammeværk af eg, 219×103 cm, 102 cm højt, og skyldes N. J. Termansen.[98] Sidernes foldeværksfyldinger har forlæg i et sengotisk panel på korets nordside. Den delvise staffering omfatter sort bund bag foldeværk og forgyldning på lister.

⋆*Alterbord* (jf. fig. 40), 1907, et panelværk, med bræddefyldinger, opstillet i reduceret form i kirkegårdskapellet.

†*Alterbord*, 1709(?),[99] af fyrretræ, ca. 205×86 cm, 95 cm højt.[100] Kortsiderne bemaledes 1888 med rødt i overensstemmelse med †alterklæde nr. 4 eller 5.[56]

To †*sidealterborde* (jf. sidealtertavler) fjernedes 1598-1601 i overensstemmelse med biskop Jacob Madsens ønske; muligvis opstilledes to stole i stedet.[25]

Et ⋆*alterklæde*(?) i Odense Bys Museer er ifølge en tradition fra kirken.[101] Det bemærkelsesværdige tekstil fra tiden o. 1800 er af uld, filt og fløjl, 156×83,5 cm, og udført med broderi og applikationer, overvejende i rødt, blåt og gråt. Det viser seksten naive scener fra Jesu barndoms- og lidelseshistorie med forlæg i de såkaldte kistebreves bibelske grafik.[102] Klædets beskaffenhed peger på, at det oprindeligt er udført til ophængning i et almuehjem[103] og ikke til en kirke. Det omtales da heller ikke blandt kirkens andre †alterklæder i skriftlige kilder.[104] Så meget desto mere er der grund til at overveje, om ikke klædet ved et af de mange ejerskifter[101] er tillagt en kirkelig proveniens som følge af dets bibelske indhold. Erhvervet 1891 af Odense Bys Museer (inv.nr. KMO 1891/35). En kopi syet af Henri-

Fig. 41. Altertavle o. 1520-30 (s. 3396), med figurrig Golgatascene, fire helgenfigurer og apostle i fløjene. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Altarpiece, c. 1520-30, with figure-rich Calvary scene, four figures of saints and apostles in the wings.*

ette Wielandt er 2007 ophængt på tårnrummets nordvæg.

†*Alterklæder*. 1) 1681, af violblåt fløjl med guldkniplinger og Christian V's monogram.[32] 2) 1731, af karmoisinrødt plys med sølvsnore og -broderi. Den kgl. perlestikker Jacob Harras i København fik 8 rigsdaler og 3 mark for med sølv at brodere Christian VI's monogram samt årstal.[32] Omtalt 1831 som kassabelt.[28] 3) 1835, af sort, blommet fløjl med silkefrynser.[20] 4) Omtalt 1862, rødt.[56] 5) 1896,[56] af rødt fløjl med guldkors.[105]

Altertavlen (fig. 41-50) fra o. 1520-30 er trefløjet, 342×174 cm, med en figurrig Golgatascene og fire flankerende helgenfigurer i midtskabet, mens fløjene rummer stående apostle. Golgatafremstillingen er usædvanlig og beriges på rammeværket af småfigurer af helgeninder. Alle scener og figurer krones af fladbuede baldakiner med gennembrudt rankeslyng. Dens nuværende fremtræden skyldes en istandsættelse og nystaffering 1937 ved N. J. Termansen.

Midtskabet (174×171 cm, 9 cm dybt) og de hængslede, men nu fikserede, sidefløje (8 cm dybe) har hulkeprofileret kant. Bagklædningen er helt fornyet i alle tre fløje. Tavlen hviler på en glat predella og har ny topfrise.

Den figurrige Golgatascene (fig. 42) omfatter i alt 28 figurer. Heraf optræder Jesus og de to røvere to gange, da der er tale om en simultanfremstilling begyndende foroven til højre med Korsbæringen og sluttende med slagsmålet om Jesu kappe. Forgrundens dominerende figurer adskilles fra bag-

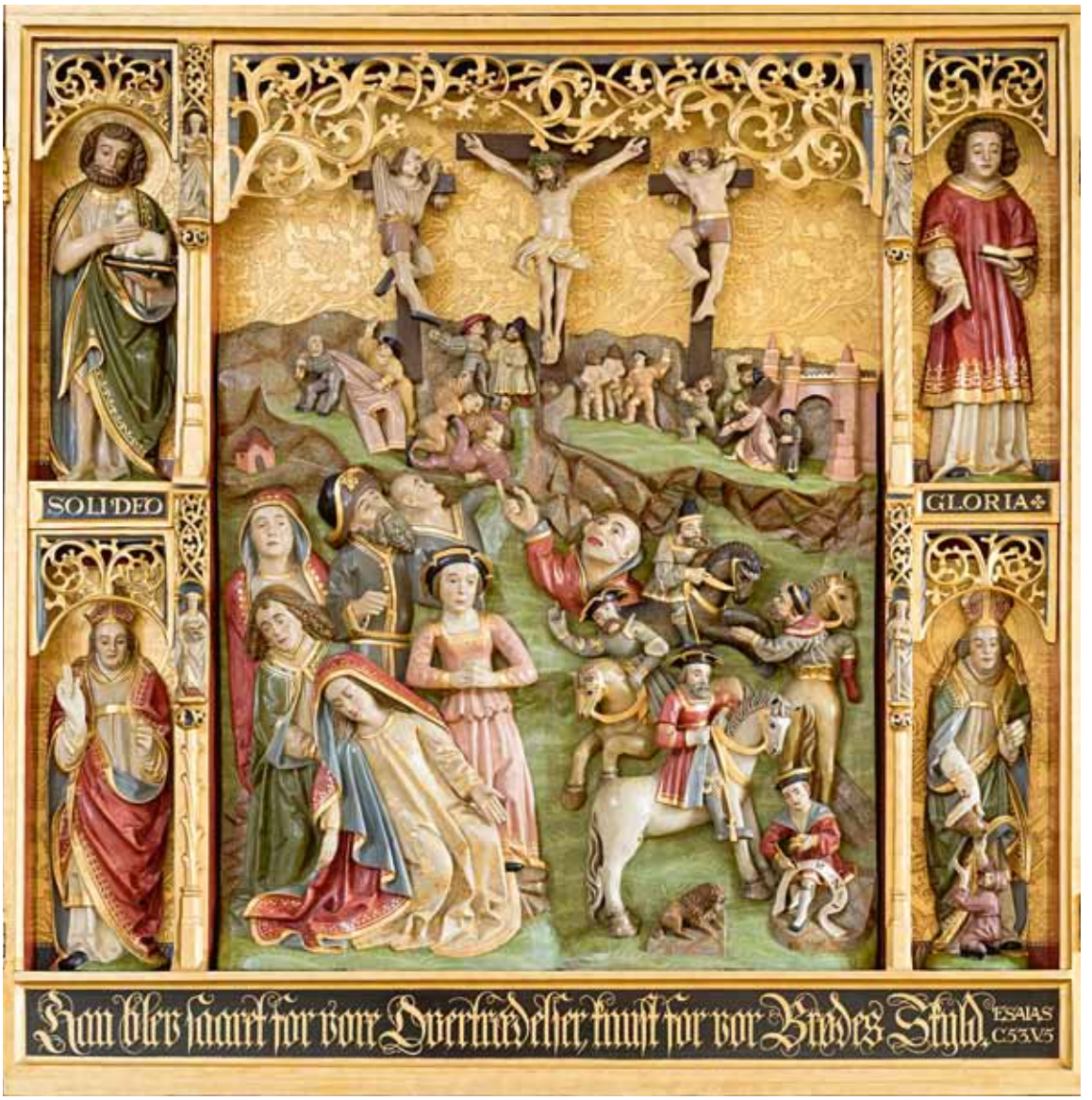

Fig. 42. Figurrig golgatascene (s. 3396), midtskab i altertavle o. 1520-30 (s. 3396, jf. fig. 41). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Figure-rich Calvary scene, central cabinet of altarpiece c. 1520-30 (cf. fig. 41).*

grundsplanets små figurer ved en klippeforkastning, der fungerer som perspektivisk snit. Foruden Jerusalems byport th. ses i venstre side et beskedent hus (i omvendt perspektiv).

Den korsfæstede Jesus (fig. 43) hænger i skrå, strakte arme, begge hænder er formet til velsignelsesgestus. Hovedet med den snoede tornekrone er drejet mod hans højre skulder, hår og skæg er langt, og der er ingen sidevunde. Det fyldige lændeklæde har flagrende sidesnipper. De overkrydsede fødder er med én nagle fastgjort til det latinske kors (der er nyere ligesom røvernes T-kors).[43] Røverne, iført korte underbenklæder, er begge ophængt med armene bag om korsets tværarme og har uroligt spjættende ben. Den onde røver på Jesu venstre side har kindskæg og halvlangt lokket hår. Den gode røver på hans højre side har stift, halvlangt hår omkring en

Fig. 43-44. Altertavlens sidefløje med apostelfigurer, o. 1520-30 (s. 3401, jf. fig. 41). 43. 1) Jakob den ældre, 2) Johannes, 3) Peter, 4) Phillip, 5) Jakob den yngre, 6) Judas Taddæus (ved indskrift fejlidentificeret som Simon). 44. 7) Paulus, 8) Andreas, 9) Thomas, 10) Mattæus, 11) Mattias, 12) Bartholomæus. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *North and south wing of altarpiece with Apostles, c. 1520-30 (cf. fig. 41). 43. 1. James the Elder. 2) John. 3) Peter. 4) Philip. 5) James the Younger. 6) Judas Thaddaeus (incorrectly identified in the inscription as Simon). 44. 7) Paul. 8) Andrew. 9) Thomas. 10) Matthew. 11) Matthias. 12) Bartholomew.*

skaldet isse, han bærer plisseret overdel og komulesko. For foden af hans kors slås seks soldater om Jesu kappe, som er ved at blive sønderrevet. I forgrunden tv. støtter Johannes den segnende Maria. Ved deres side ses Maria Magdalene med foldede hænder og bagved endnu en kvinde (Maria Salome?), den blinde høvedsmand Longinus med fuldskæg og opbræmmet hat samt dennes tjener; de kigger begge op mod den korsfæstede.[106] Gruppen til højre tæller en uforholdsmæssig stor buste af en skaldet mand, der som en personifikation af Forhånelsen peger på den korsfæstede og rækker tunge. Tre krigsfolk til hest, i urolig formation, henholdsvis peger på Jesus og gesti-

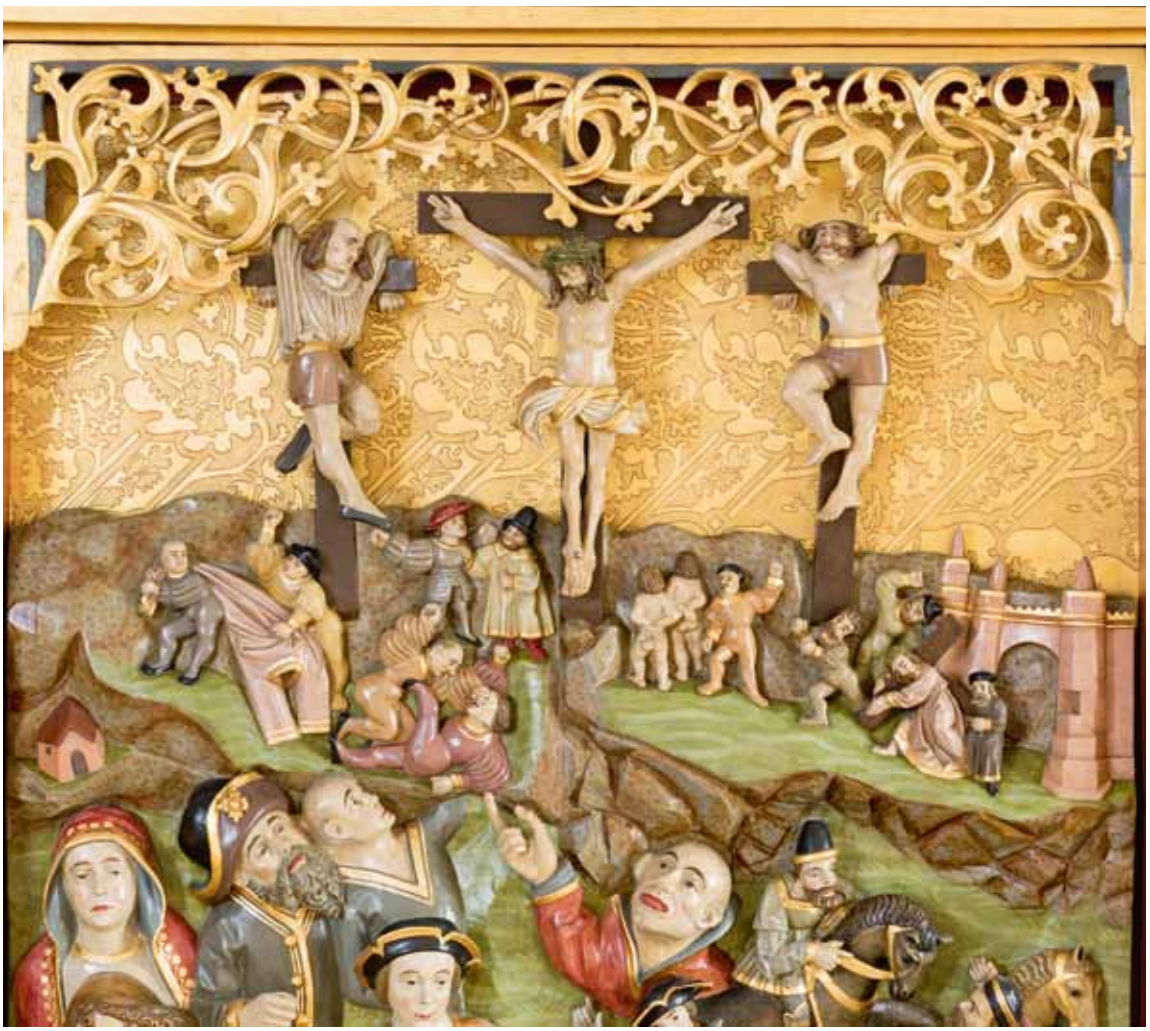

Fig. 45. Den Korsfæstede mellem de to røvere, simultanscene med Korsbæringen og soldaternes slagsmål om Jesu kappe, detalje af altertavle 1520-30 (s. 3396, jf. fig. 41). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *The Crucified Christ between the two thieves, simultaneous scene with the Bearing of the Cross and the soldiers' dispute over the mantle of Christ, detail of altarpiece, 1520-30 (cf. fig. 41).*

kulerer til hinanden. En fjerde (den forreste) er formentlig Pilatus i færd med at diktere sine ord til en siddende skriver. Ved skriverens fødder ligger en lille løveklippet hund. Blandt figurernes dragter ses foruden kjortel, kjole og kappe, dragt og hovedbeklædning fra 1500-tallets begyndelse: stramme hoser med skamkapsel, overdel med pufærmer (eller kofte), flere bærer desuden harnisk. Blandt de forskellige typer af hatte ses baretter med tunget skygge.

Korsbæringen (fig. 45) foroven til højre viser Jesus uden for Jerusalems byport bærende på et T-kors, i hvilket han hjælpes af Simon af Kyrene. Én soldat slår ham, mens en anden (ductor) trækker afsted med ham. Længere fremme ad korsgangen går de to røvere, nøgne og bagbundne, fulgt af en truende soldat.

De fire flankerende helgenfigurer (fig. 46-49) er ca. 67 cm høje, foroven: 1) Johannes Døberen, kærtegnende lammet, der ligger på en bog (tv.), 2) Formentlig Laurentius, diakonklædt, hans højre hånd synes at have støttet en rist; imod jorden: 3) En uidentificeret bispehelgen (tv.), 4) Martin af Tours, der rækker en skonrog til en fat-

tig krøbling med skamler fastspændt til benene. Den nuværende rækkefølge er fra 1907.[107] Foran rammeværket, på småsøjler, står fire ca. 17 cm høje helgeninder under nye, rundbuede bladværksbaldakiner.[108] Alle bærer krone og har langt udslået hår og forestiller De fire Hovedjomfruer: Foroven Elisabeth med kurv eller hankekrukke (tv.) og en uidentificeret med bog, forneden Margaretha med en drage for sine fødder (tv.) og Katharina af Alexandria med sværd.

Fig. 46-49. Helgenfigurer i midtskabet, altertavle o. 1520-30 (s. 3399, jf. fig. 41). 46. Johannes Døberen. 47. Laurentius (antageligt). 48. Uidentificeret bispehelgen. 49. Martin af Tours. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Figures of saints in the central cabinet, altarpiece c. 1520-30 (cf. fig. 41). 46. John the Baptist. 47. St. Lawrence (presumably). 48. Unidentified bishop-saint. 49. Martin of Tours.*

Sidefløjenes tolv apostelfigurer har ledsagende latinske navne malet i fodfelterne under dem. Navnene er ligesom rækkefølgen fra 1937 og uden ældre hjemmel.[109] Det samme gælder attributterne på figurerne nr. 4 og 5, der som nr. 8 er arbitrært identificerede.[110] Figurerne er 47-52 cm høje. Hår og skæg er skåret som snirkler og bølger og med enkelte undtagelser arrangeret i

midterskilning og symmetrisk tveskæg.[111] Bortset fra én præstedragt, bærer de alle kjortel og kappe med dels lineært og dels draperet foldekast. I den nordre fløj (fig. 43) ses fra oven: 1) »S. Jacobus ma(ior)« med pilgrimshatten hængende på ryggen og (ny) stav; hovedet er tilbagelænet med blikket opadskuende, 2) »S. Johannes« med kalk, 3) »S. Petrus« med nøgle, 4) »S. Philippus« med (nyt) latinsk kors og bog, 5) »S. Jacobus mi(nor)« med (ny) valkestok og bog, 6) Judas Taddæus med kølle, læsende i opslået bog (ved indskriften fejlagtigt identificeret som »S. Simon«). I den søndre fløj (fig. 44): 7) »S. Paulus« med sværd (fornyet klinge), 8) »S. Andreas« med bog, 9) »S. Thomas« med (fornyet) spyd og opslået bog, 10) »S. Matthæus«, præsteklædt og med sværd (fornyet klinge) samt opslået bog, 11) »S. Matthias« med økse, 12) »S. Bartholomæus« med (fornyet) kniv og bog. Den glatte predella har siden o. 1830 en udsavet svungen kontur; bredden er reduceret en smule 1907. Den kronende liljefrise er fra istandsættelsen 1937 og har forlæg i et fragment af en sengotisk frise i Nationalmuseet fra en ukendt kirke.[112] Taphuller i skabets og fløjenes overkant tyder dog på, at der også oprindeligt har været en frise.

Den brogede staffering fra 1937 bygger delvist på spor af den oprindelige (jf. ndf.) og på anden sengotisk staffering. Rammeværkets dominerende forgyldning ledsages af rødt og blåt.[113] De forgyldte frakturindskrifter på sort bund omfatter foruden apostlenes navne også skriftsteder, på midtskabets postamentfelt fra Esajas 53,5 og på predellaen fra Joh. 3,16 og 1. Thes. 5,9. Desuden »soli deo gloria« (Gud alene æren) med versaler på midtskabets to smalfelter.

Af den oprindelige †staffering fandtes 1937 kun sparsomme rester. På de konstruktive og arkitektoniske dele var blåt (hulkeler), cinnoberrødt (forkant) og en mørkere rød på rammeværkets inderside. Rankeværket var forgyldt ligesom bagklædningen, der tillige havde ridset mønster og punslede glorier. Smalfelterne havde ingen rester af oprindelig bemaling. Figurernes kapper var forgyldte med blåt eller rødt for. Apostlenes skæg og hår var brunligt, grønt på jorden og fodstykkerne. Ydersiden af de bevægelige fløje stod 1937 helt afrenset. På predellaen blev rester af middelalderligt figurmaleri på en blågrå baggrund (tempera) af Chr. Axel Jensen tolket som Nødhjælpere.[114]

Kunsthistoriske sammenhænge. Med dens intentioner om en stærkt perspektivisk opdeling af forgrund og baggrund synes tavlen at have forudsætning i arbejder af Claus Berg eller hans elever, f.eks. Sanderum (*DK Odense* 2954), Bregninge, Tranderup (Svendborg Amt) og Bellinge (*DK Odense* 3082).[115] I dispositionen af forgrundens rum skiller tavlen sig ud fra ovennævnte (og samtidens øvrige figurrige fynske tavler) ved ikke at have nær samme grad af tæthed i menneskemassen. Som resultat er enkelte figurer efterladt 'svævende' som buster. Om end tavlen ifølge kunsthistorikeren Viggo Thorlacius-Ussing havde Claus Bergs stil 'til forudsætning',[116] præger dette ikke behandlingen af figurerne, der ikke besidder Odenseværkstedets karakteristiske bevægede udtryksfuldhed. Her er det mere rammende med kunsthistorikeren Francis Beckett at tale om 'bergske reminiscenser hist og her'.[117] Det synes dog langt fra givet, at der er tale om et egentligt elevarbejde, men et fynsk arbejde er det sikkert.

Historik og istandsættelser. Jacob Madsen beskrev 1589 tavlen som 'ond'.[25] 1739 blev Henrik Snedker i Skovby betalt for at opsætte nogle 'lister og billeder' (figurer?).[32] 1826 fandt synsmændene, at de malede indskrifter var afskallede og anbefalede i øvrigt at lade tavlen fastgøre til muren.[28] Rentekammeret bemyndigede derfor samme år godsinspektør Richter til at afhjælpe manglerne, blandt hvilke en istandsættelse og bemaling af den brøstfældige predella ('fundament') fremhævedes.[28] Efter en reparation juli 1827,[20] fik predellaen 1828 en givetvis nødtørftig bemaling ved Anders Nielsen.[29] Jens Nielsen fra Tommerup foretog 1835 en snedkermæssig reparation, hvorved de tre korstræer blev fornyet ligesom en del hænder og attributter på apostlene. Tilsyneladende blev også noget af rankeværket repareret, og der blev lavet en fladbuet †frontispice ('frontspids') bemalet med Guds øje i en trekant.[43] 1835 betaltes maleren Caspar Peter Kongslev 80 rigsbankdaler for at male og forgylde tavlen bl.a. med laserede farver på figurer samt sort baggrundsfar-

Fig. 50. Altertavle, 1520-30 (s. 3396, jf. fig. 41), og sengotiske †alterstager, o. 1550 (s. 3406). Foto Kristian Hude 1905. – *Altarpiece, c. 1520-30 (cf. fig. 41) and Late Gothic †altar candlesticks, c. 1550.*

ve for de enkeltstående figurer. Han fik i tillæg 36 rigsbankdaler og 64 skilling for at male 440 'ægte guldbogstaver',[118] omfattende skriftstedet 1 Kor. 13,13 på midtskabets postamentfelt og nadverens indstiftelsesord på predellaen.[119] Kirkesynet fandt 1875, at altertavlen burde udskiftes, men man foranstaltede ikke videre.[56] O. 1887 fjernedes en †baldakin, der blev opfattet som oprindelig.[56] Herpå fandtes 1862 malerier, formentlig eftermiddelalderlige, visende Nadveren flankeret af Adam og Eva og Den Sejrende Kristus ('Jesus med en dannebrogsfane').[56]

Tavlen overflyttedes 1906 til præstegården, og gennemgik året efter en lettere istandsættelse ved Niels Termansen: Rammeværkets forkant og midtfeltets †bagklædning forgyldtes, mens den øvrige †bagklædning fik en blå farve med forgyldte og brunlaserede glorier. Herefter opsattes den på skibets nordvæg. Et initiativ til en grundigere istandsættelse i forbindelse med kirkens overgang til selveje strandede 1932. Ifølge N. Termansens forslag skulle tavlen have haft en ny staffering svarende til altertavlen i Hald (Randers Amt), da knappe midler næppe tillod en mere ønskelig staffering 'på middelalderlig måde' som altertavlen i Løgum Klosterkirke (*DK Sjyll* 1100).[120] I 1937 blev en istandsættelse ved N. J. Termansen muliggjort af en privat donation.[121] Ved den lejlighed fornyedes bagklædningen i alle tre fløje,[122] ligesom der blev tilføjet topfrise og apostelattributter (ovf.). Da resterne af oprindelig staffering ikke blev fundet tilstrækkelige til en restaurering, valgte man at nystaffere med henblik på 'at fastholde og understrege tavlens rene og strenge arkitektoniske opbygning'. Genopstillet på alterbordet efter istandsættelsen.

Fig. 51. Indre set mod øst o. 1920(?). Foto ved kirken. – *Interior looking east c. 1920(?).*

Som alterprydelse tjente fra 1907 et *altermaleri* fra 1906 af Hans Christian Vantore, en kopi efter Carl Blochs altermaleri »Bønnen i Gethsemane« i Odense Skt. Hans fra 1879 (*DK Odense* 1351).[123] Maleriet, olie på lærred, lysmål ca. 210×140 cm, viser Jesus, der trøstes af en engel i Gethsemane (Luk. 22,41-44).[124] Det indfattedes af en fladbuet †ramme (jf. fig. 40) med to sidestykker og gotiserende, gennembrudte ranker. Flyttet til skibets nordvæg 1937, siden 2000 i kirkegårdskapellet ophængt i blændramme.

Fra en af to †*sidealtertavler* fjernet 1598-1601 (jf. †sidealterborde)[25] stammer en ca. 105 cm høj reliefgruppe (fig. 52) fra o. 1500, en rest af den hellige familie. Den viser Anna og hendes tre ægtemænd, Joakim (tv.), Kleofas og Salomas opstillet på række bag hende. Hun sidder på en højrygget stol iført fodsid kjole, kappe samt hoved- og halslin. Ægtemændene har fuldskæg (én dog glatraget) og halvlangt lokket hår under hatte, hvoraf én har turbanagtig fletning og en anden er fladpuldet. Gruppen er afbrudt i venstre side; muligvis mangler kun Jesusbarnet, Maria og Josef. Motivet med Annas tre ægtemænd, baseret på en apokryf legende, kendes på Fyn fra altertavlerne i Odense Vor Frue (*DK Odense* 1089 fig. 84), Føns (Vends Hrd.), Gestelev og Nørre Broby (Svendborg Amt).[125] Med sin dybe figurformation har gruppen et sidestykke i et rhinsk arbejde fra anden halvdel af 1400-tallet.[126] De sidste farverester forsvandt ved en afrensning 1907; opsat samme år i det nordøstre hjørne af skibets vestfag.

†*Altertavlefigur.* O. 1900 fandtes også en udskåret mandsfigur, 47 cm høj.[39]

Altersølvet (jf. fig. 53) fra 2011 er udført af Allan Scharff, København, og omfatter kalk, disk og oblatæske i sølvsmedens karakteristiske svungne former, dog med et vist rokokopræg. Kalk, højde 25,5 cm. Disk, tværmål 18,5 cm, højde 4,5 cm.

Oblatæske, 16×12 cm, 6 cm høj. Alt bærer sølvsmedens stempel.

†*Altersæt*. 1) Kalk og disk, uden inskription eller våbener;[127] stjålet 1782.[128] 2) Kalk og disk, havde 1829 en samlet vægt på 39 lod.[43] Kalken (fig. 54-55), der var 'omgjort' 1823 af odenseguldsmeden Anders Hansen Daugstrup,[129] havde skaft og knop af sengotisk type, antageligt senmiddelalderlige.[130] Det sekskantede skaft havde konturgraverede menneske- og dyrefigurer på skraveret baggrund, knoppen rudebosser med minuskler (»ihesus«) og mellemfaldende graveret stavværk. Den cirkulære, tovsnoede fod og bægret skyldtes Daugstrup. Disken fra 1792, udført af guldsmed Peder Jørgensen, Odense, havde glat fane og vejede 16 lod 2½ quintin.[131] Stjålet 2009.

Et †*kalkklæde* anskaffedes 1729.[32]

†*Oblatæsker*. 1) Før 1721, af sølv og 'sirligt forgyldt',[32] stjålet 1782.[128] 2) Muligvis anskaffedes en oblatæske o. 1913.[47] 3) 1975, sølv, af form som en omvendt keglestub. Skænket af graver Aase Rossander Sørensen;[131] stjålet 2009.

†*Alterkander*. 1) O. 1721, af sølv og 'sirligt forgyldt',[32] med navne og våbener for kirkeejerne (1703-24), justitsråd Christian Carl Bircherod og hustruen Birgitte Balslev til Fraugdegård.[132] Stjålet 1782.[128] 2) 1836, af tin, anskaffet for 4 rigsbankdaler.[20] 3) O. 1862,[56] af porcelæn, blev 1875 foreslået udskiftet.[133] 4) 1975, af sølv, med omtrent pæreformet, oventil bredt cylindrisk korpus. Skænket af graver Aase Rossander Sørensen i 1975;[131] stjålet 2009.

Sygesæt, o. 1900. Den 12 cm høje kalk har cirkulær fod i to afsæt, cylindrisk skaft med cirkelornament og linseformet knop. Disken, tværmål 7,3 cm, har glat fane og på bagsiden et ukendt mestermærke »HCD« samt bymærke for Odense. Oblatæsken, tværmål 6 cm, højde 3,5 cm, cylindrisk og profileret med hulled. Glasflaske, 8 cm høj.

†*Sygesæt*.1) Sikkert noget ældre end 1722, da det blev repareret ved lodning. Omfattede kalk og disk af sølv med tilhørende tinflaske.[32] Kalken blev 1763 repareret af Fridrich Wissing, Odense.[62] Sættet er endnu omtalt 1830, da det vejede 9 lod.[43] 2) Før 1721, 'en lille kalk og disk af tin'.[32]

†*Vinskummeske*, o. 1901.[56] En stor †*flaske* af tin til 'at bære vin til kirken' omtales 1721 og 1765.[32]

Fig. 52. Anna og hendes tre ægtemænd Joakim, Kleofas og Salomas. Relief, o. 1500, fra en sengotisk (†)sidealtertavle (s. 3404). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *St. Anne and her three husbands, Joachim, Clopas and Solomas. Relief, c. 1500, from a Late Gothic* (†)*side altarpiece.*

De 52 cm høje *alterstager* (fig. 53) af sølv er udført 2011 af Allan Scharff, København (jf. altersølv). De syvkantede, vredne stager er hule og beregnet til at omslutte lysene (på lysefod). Et par †*alterstager* (jf. fig. 50) af sengotisk type fra o. 1550, 32 cm høje, havde trebenet fod.[134] Tilvejebragt efter tyveri 1994[135] men atter stjålet 2009.

En *syvstage*, 57,5 cm høj, er 1939 skænket af mejeribestyrer Niels M. Madsen. Den cirkulære fods graverede versalindskrift parafraserer N. F. S. Grundtvig (Den Danske Salmebog nr. 323): »Jeg lyser for gammel saavel som ung, jeg lyser for sjælen træt og tung, der søger Guds fred og Guds hvile.« Stagen blev genfundet efter tyveri 1994.[136]

Trestage, 1861, af sølv, 37 cm høj, anskaffet fra Hof- og Ordensjuveler Anton Michelsen. En tilsvarende †trestage blev 1938 stjålet og omsmeltet.[131] To 147 cm høje *gulvstager* af smedejern er nyere.

En †*bogstol* i koret blev 1664 repareret og flyttet formedelst 7 mark og 4 skilling.[18]

Fig. 53. Altersølv (s. 3404) og alterstager (s. 3406), udført 2011 af Allan Scharff, København. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Altar plate and caltar andlesticks, 2011 by Allan Scharff, Copenhagen*.

Fig. 54. †Alterkalk nr. 2, anskaffet efter 1782 og 'omgjort' 1823 af Anders Hansen Daugstrup, Odense, stjålet 2009 (s. 3405). Foto Vermund Bendtsen, Odense Bys Museer. – †*Chalice no. 2, acquired after 1782 and 'remade' in 1823 by Anders Hansen Daugstrup, Odense, stolen in 2009*.

Messehageler. 1) (Fig. 56), o. 1929,[137] af rødt fløjl med applikeret guldkors, anskaffet fra Dansk Paramenthandel. 2) Nyere, af grønt, korsmønstret silkefløjl med applikeret gyldent gaffelkors; anskaffet fra Italien. 3) Nyere, af hvidt, korsmønstret silkefløjl med applikeret gaffelkors i rødt og grønt. Anskaffet fra St. Martin Vestment, Lincolnshire, England. †*Messehageler.* 1) Antageligt bortkommet under svenskekrigene.[138] 2) 1660'erne, af fint, blåt fløjl med blåt lærredsfor og guldkniplinger samt 'bordurer til korset'. Materialerne kostede i alt 226 mark.[18] Omtalt 1765,[32] udgået før 1823.[28] 3) 1823, af karmoisinrødt fløjl med

guldkors og guldgaloner samt lærredsfor, vistnok syet af skræddermester I. C. Erichsen, Odense.[139] 4) 1893, af rødt silkefløjl med genbrug af guldgaloner og -kors fra †nr. 3.[56]

En lille ⋆*klokke* fra 1644, diameter 31 cm, højde 34 cm, stammer rimeligvis fra kirken, idet den med reliefindskriften »Her(r) Christof(f)er Christensen Anno 1644« bærer navnet på kirkens præst 1632-54. Klokken har antageligt været ringet ved præstens opstigning til prædikestolen.[140] Tilgået Odense Bys Museer fra privatmand 1961.[141]

Alterskranken (jf. fig. 39) fra 1937 er tegnet af N. J. Termansen.[98] Den halvcirkulære skrankes drejede balustre har forlæg i balustraden fra et ældre †pulpitur (ndf.). De nu forgyldte balustre var oprindeligt forsølvede. Knæfaldet er muret i kantstillede røde teglsten.

†*Alterskranker*. 1) O. 1600. Ved sin visitats 1595 bemærkede biskop Jacob Madsen, at der ikke var »Affset« (knæfald) for altergæsterne. Mens 'altergulvet' 1598 stadig ikke var 'forhøjet til altergæsterne', synes problemet udbedret før 1601, måske snarere ved en gulvforhøjelse end ved anskaffelse af et snedkerstykke.[142] 2) 1733, lavet af snedker Mathias Høne, Odense, (jf. †pulpitur). Dens tre 'piller' havde gennembrudt (»durchgebrochen«) arbejde, og der var to dobbelte låger foran alter og †præstestol;[32] bemalet med bronzering 1835.[43] 3) (Jf. fig. 69), før 1862,[143] bredoval med klassicerende balustre, der var bemalet med grønt 1862[56] og senere mahogniådrede;[105] 'omdannet' 1906.[47] 4) 1932, af eg.[105]

†*Korskranker*. 1) Angiveligt fra 1624.[99] 'Sprinkelværket' anførtes 1830 at forhindre store dele af menigheden i at se, hvad der foregik ved altret.[28] Problemet blev afhjulpet 1835, da Jens Nielsen 'afskar' rækværket, 'udskar' (udsavede?) fyldninger og opsatte nye gesimser samt to drejede kugler på hvad der endnu omtaltes som 'gitterværket'.[43] Det blev 1835 malet perlegråt[56] og kuglerne forgyldt.[43] Det gamle 'tralværk' fjernedes 1892.[56]

Fig. 56. Messehagel, o. 1929 (s. 3406). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Chasuble, c. 1929.*

Fig. 55. Skaft og knop af sengotisk type, detalje af †alterkalk nr. 2, stjålet 2009 (s. 3405, jf. fig. 54). Foto Vermund Bendtsen, Odense Bys Museer. – *Stem and knob of Late Gothic type, detail of †chalice no. 2, stolen in 2009.*

2) (Jf. fig. 69) 1892, sammenstykket af to halspilastre og syv arkadefyldinger fra renæssancen (jf. s. 3416). To større †arkadefyldinger var opsat som flankerende paneler på triumfmuren. Omdannet 1955 til †endepaneler for stolestader. Delene indgår siden 1999 i en bænk i nordsiden af langhusets 2. fag.

Fra en (†)*korbuekrucifiksgruppe* o. 1500 er bevaret en Kristus- og en Johannesfigur. Af †Mariafiguren fandtes 1905 kun rygstykket.

Den store *Kristusfigur* (fig. 57), nu ca. 150 cm høj, træder på trods af ødelæggelser[144] frem som et velmodelleret lidelseskrucifiks. Hovedet er faldet mod højre skulder, øjnene har måske været åbne. På det ødelagte underansigt ses rester af langt skæg. Det er lokket ligesom håret, der falder ned på brystet i to symmetrisk bølgeskårne lokker. I den snoede tornekrone ses huller, hvoraf flere har rester af indsatte torne. De højtsiddende skuldre viser, at figuren har hængt forholdsvist dybt i armene, der nu mangler.[145] Under det hvælvede bryst beskriver ribbenene en spidsbue. Sidevunden er lavtsiddende, ikke meget over mellemgulvets tværgående muskelfold ved navlen. Det korte lændeklæde har vandrette folder og er bundet med en kort snip ved højre hofte og midtfor. Benene, let bøjede, mangler fra midt på skinnebenet og ned. Træet står blottet og frønnet.[146]

Johannesfiguren (fig. 58), 166 cm høj, er vist med en alvorlig, nærmest myndig mine i det brede ansigt, der har halvt åbne øjne. Det lange hårs krøller er skåret som store snirkler. Under den fodside kjortel, der lukkes med tre knapper, titter højre fods tåspidser frem. Kappen med stor udfaldende krave og v-formet foldekast, er lagt over højre underarm. Højre hånd holder en posebog (evangeliet) med liljeformede hjørnebeslag. Træet står afrenset.

Gruppen er af Francis Beckett tilskrevet samme værksted som Maria- og Johannesfigurerne fra Frørup (Svendborg Amt), nu i Odense Bys Museer.[147] Begge figurer henlå o. 1900 på loftet.[39] Johannesfiguren, der var flækket i tre stykker, blev 1907 istandsat af N. Termansen, som indfældede nyt træ og tilføjede en næse. Den blev desuden afrenset for 'tydelige spor' af de formodet oprindelige farver.[148] Rester fra den efterfølgende

Fig. 57. Krucifiksfigur o. 1500 fra korbuekrucifiksgruppe (s. 3408, jf. fig. 58). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Crucifix figure, c. 1500 from chancel arch crucifix group (cf. fig. 58).*

lakering fjernedes 1974. Krucifiksfiguren er ophængt på nordvæggen i langhusets 3. fag, tidligere ophængt i tårnrummet. Johannesfiguren er opstillet i sydvesthjørnet af skibets vestfag.

Den romanske *døbefont* (fig. 59), af rødlig granit, 95 cm høj, tilhører Højby-typen (Mackeprang, *Døbefonte* 110). Foden har omtrent form af en terningbase og kantes af dobbelt tovstav. Det korte, cylindriske skaft har ligeledes tovstav. Kummen (tværmål 71 cm) har stejle, glatte sider. Maleren Caspar Peter Kongslev udførte 1835 en dekoration med 'forgyldte zirater',[43] som blev fjernet o. 1882.[56] Fonten står siden 1942 i nordsiden af langhusets 2. fag. Den stod 1589 i kirkens vestende (»neder i Kirken«),[25] og 1862 i korets nordside.[56]

Dåbsfad (jf. fig 75), o. 1850,[149] af messing, tværmål 59 cm; dybt og helt glat. Et †*dåbsfad* af messing, anskaffet før 1721,[32] omtaltes 1827 som 'gammelt'.[28]

Dåbskande (jf. fig. 75), o. 1890, af messing, 34 cm høj. Den har cirkulær fod i flere afsæt, kugleformet, hammerkorsprydet korpus med ørehank. Stjålet 1994, men atter tilvejebragt.[135] En †*dåbskande* fandtes 1888 at have for ringe volumen.[56] Et †*fontelåg* med 'krone' blev repareret 1739[32] og senest omtalt 1862.[56]

Prædikestolen (fig. 60-67) fra o. 1580, angiveligt bekostet af sognepræst Mikkel Nielsen,[127] er et fornemt billedskærerarbejde i nederlandsk præget, tidlig højrenæssancestil med rulleværkskartoucher, frugtophæng og hermer samt nu bemalet intarsia. Dens billedmæssige indhold er usædvanligt og ikonografisk interessant. Kurven, med fire oprindelige fag og et nyere femte, har underbaldakin med figurskåren konsol.

Kurvens fire felter indeholder slanke glatprofilerede arkadefelter med reliefskårne dydefigurer, der hver især flankeres af to kannelerede frisøjler med kompositkapitæler samt akantus og vingede satyrtorsoer i prydbælterne. Af hjørnernes fem reliefskårne hermer (fig. 61-62) har de mandlige skælmske, satyragtige ansigter. På tre hermer går pilasterdelen over i rulleværk med frugtophæng, mens to (med frugtopsats på hovedet) har dolkformet skaft monteret i kartoucher af form som en læderskede og besat med frugtbundter, dæmonisk vrængende løvemaske og diademhoved. Der

Fig. 58. Johannes, figur o. 1500 fra korbuekrucifiksgruppe (s. 3408, jf. fig. 57). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *John, figure c. 1500 from chancel arch crucifix group. (cf. fig. 57).*

er indlagt mørkt træ i øjnene på alle figurer og masker. Sviklernes putti holder henholdsvis sværd, guirlande og laurbærkranse, fjerde fags griber om egne tåspidser.

Arkadefyldingernes langstrakte dydefigurer står i frugtbehængte, skindagtige kartoucher med identificerende, reliefskårne versalindskrifter i de nedre flige (på nær nr. 1). Dydernes betydning klarlægges endvidere ved postamentfelternes skriftsteder. Kvinderne har halvlangt hår, nr. 4 har dog langt hår opsat i panden. Deres kropsnære fodside kjoler har korte opslidsede ærmer og dertil enten skørt eller overdel. Fra opgangen ses: 1) (Fig. 63) Tålmodigheden, vist i profil. Hun bærer duknakket et stort kors over højre skulder, mens hun betragtes af en lille sengeliggende figur nederst,[150] der blidt afventende holder sin venstre hånd op til kinden. Den lille scene forneden skal uden tvivl forstås som et dødsleje, og relieffet dermed som en allegori over tålmodighedens betydning i den ideelle kristne død. 2) (Fig. 64) Troen (»Fides«) er vist frontalt med en kalk i venstre hånd og et krucifiks med den Korsfæstede i den højre. Over hende svæver en kronet Gudfader med Helligåndsduen i en sky. 3) (Fig. 65) Håbet (»Spes«), attributløs, har himmelvendt blik og synes i en dobbelt gestus både at pege opad mod himlen[151] og at fjerne et sjal eller et symbolsk slør fra hovedet.[152] 4) (Fig. 66) Barmhjertigheden (»Caritas«) er vist frontalt med fyldige kinder og fremadrettet blik. I favnen holder hun et barn, mens to andre hænger i skørtet. For hendes fødder knæler to tiggere, den ene med hænderne samlet til bøn, den anden med stok. Begge er glatragede og bærer kappe samt fladpuldet hat, den ene med øreklapper (sml. underbaldakinens konsolhoved).

Fig. 59. Romansk døbefont (s. 3409). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Romanesque font.*

Frisens buttede, voksne englehoveder omkranses af akantusblade og frugt, sidstnævnte optræder ligeledes i hjørnefelterne. Fremspringenes rombefyldinger har dannet forbillede for nyere ditto i postamentfremspringene.[153] De rigt profilerede postamentfelter er nu glatte, men har oprindeligt indeholdt reliefindskrift (se ndf.). I hjørnerne ses blomster, diademhoved og løvemaske. Kurvens nyere femte fag, vendt mod sydmuren, har glat arkade-, frise- og postamentfelt. Frisøjler imiterer de øvrige, delvist gennem bemaling.

Det gennemløbende udsavede hængestykke er nyere. På underbaldakinen (med nyere brædde-beklædning) har bøjlerne spinkel perlestav med rosetprydet afslutning. En konsol er skåret som et myndigt og kødfuldt mandshoved med fladpuldet hat (fig. 67). Stolen er opstillet i langhusets 3. fag på en nyere bærestolpe. En nyere ligeløbsopgang langs sydmuren har panel med stiliserede arkadefelter.

Stafferingen fra 1907 er en rekonstruktion af en ældre, men sekundær, staffering med enkelte islæt af senere bemalinger.[154] Rammeværket har rødbrun bund, ledsaget af forgyldning og rødt på profillister og søjler. I fyldingerne og bag hermer og ornamentik er lyseblåt. Kartoucher og ornamenter har, foruden forgyldning, også sølv samt laseret grønt og rødt. Figurernes hudfarve er blegt rødlig med forgyldning på håret. På dragterne ses rødbrunt, sort, grønt, lilla og okkergult, alt med detaljer i laseret rødt og forgyldning.

Fig. 60. Prædikestol o. 1580 (s. 3409). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Pulpit, c. 1580.*

Postamentfelternes latinske indskrifter i forgyldt fraktur og versaler på blå bund er malet 1907 med forlæg i oprindelige, reliefskårne indskrifter.[155] Fra opgangen læses: 1) »In Patientia vestra Possedebitis a(n)i(m)as Lvc 21« (ved tålmodighed skal I besidde jeres sjæle) (Luk. 21,19). 2) »Iustificati ex fide pace(m) habem(us) ad dev(m) Rom 5« (retfærdiggjorte af tro har vi fred med Gud) (Rom. 5,1). 3) »Spes mea tu in die afflictionis Hier 17« (du er mit håb på ulykkens dag) (Jer. 17,17). 4) »fides per CHaritatem operans Iustifica Gal 5 v 6« (troen, som er virksom gennem kærlighed, er retfærdiggørende) (Gal. 5,6).

Ikonografi. Med sin fremstilling af fire dyder og et dødsleje er prædikestolen et overordentlig interessant eksempel på tidlig lutheransk (ars moriendi) ikonografi. Postamentfelternes skriftsteder korresponderer ikke blot med storfelternes dyder, men knytter med deres betoning af den lutherske retfærdiggørelseslære samlet set an til det første storfelts afbildning af den på dødslejet tålmodigt ventende kristne. Dyderne kan dermed tolkes som modsætninger til fire af dødslejets fem anfægtelser, som i særdeleshed optog den senmiddelalderlige dødsberedelseslitteratur (ars moriendi) og som i ændret form hang ved den lutheran-

Fig. 61. Satyrlignende hjørneherme, detalje af prædikestol o. 1580 (s. 3409, jf. fig. 60). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Satyr-like corner herm, detail of pulpit, c. 1580 (cf. fig. 60).*

ske.[156] Der er tale om et radikalt brud med senmiddelalderens fremstilling af dødslejet, idet der hverken er hjælpende frænder, indgribende helgener og engle eller truende dæmoner.[157] I stedet er den døende her overladt (eller sat fri) til ved sin overbevisning om retfærdiggørelse ved tro, symboliseret ved Tålmodighedens[158] store korsattribut, at afvente døden. Korset og den korsfæstede må dog forstås som nødvendige sindbilleder for den døende i kampen mod fortabelsen, der

Fig. 62. Kvindelig hjørneherme, detalje af prædikestol o. 1580 (s. 3409, jf. fig. 60). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Female corner herm, detail of pulpit, c. 1580 (cf. fig. 60).*

jo stadig er mulig.[159] Prædikestolen præsenterer således i billede og ord en lutheransk idealdød, hvor den døende er 'overladt til sine dyder – og til skriften'.[160] Med Martin Luthers *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* (1519) flyttedes kampen mod dødslejets anfægtelser ind i hverdagen, idet reformatoren fremhævede betydningen af, at den enkelte forholdt sig til døden allerede midt i livet.[161] Denne forskydning afspejles i prædikestolens ikonografi, der dermed bidrager til at under-

Fig. 63-64. Dyderelieffer på prædikestol o. 1580 (jf. fig. 60). 63. Tålmodigheden med sengeliggende figur (s. 3410). 64. »Fides« (Troen) (s. 3410). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Virtue relief on pulpit, c. 1580 (cf. fig. 60). 63. Patience with bedridden figure. 64. »Fides« (Faith).*

bygge tesen om den forandringsproces 'i repræsentationen af idealdøden fra senmiddelalderen til den tidlige protestantisme', som ifølge den norske kunsthistoriker Kristin B. Aavitsland består i 'en udvikling fra at repræsentere dødslejets ritualer og sørgende tilskuere til at repræsentere den ideelle sindstilstand i mødet med døden'.[162] Med udgangspunkt i denne kobling af det daglige kristne liv og døden, vil det endvidere være nærliggende at se sviklernes sværd- og laurbærkransholdende putti ikke bare som staffage men som henvisninger til henholdsvis den symbolske 'kristne ridder' og dennes belønning i form af 'livsens krone'.[163]

Tilblivelse og kunsthistoriske sammenhænge. Den 'herlige prædikestol' er tidligst omtalt 1589.[25] Ifølge en præsteindberetning 1771 var den bekostet 1588 af sognepræst Mikkel Nielsen.[164] Mikkel Nielsen (-1539-65-) var imidlertid ikke længere præst 1588, da hans svigersøn Anders Lauritsen beklædte embedet. Stolen er da måske anskaffet af den gamle pastor emeritus selv eller sat til hans minde af datteren og svigersønnen; sidstnævnte var også kirkens værge på dette tidspunkt.[25] Det er dog også en mulighed, at stolens snedker- og billedskærerværk er bekostet af Mikkel Nielsen i dennes embedstid, men at den

Fig. 65-66. Dyderelieffer på prædikestol o. 1580 (jf. fig. 60). 65. »Spes« (Håbet) (s. 3410). 66. »Caritas« (Barmhjertigheden) (s. 3410). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Virtue relief on pulpit, c. 1580 (cf. fig. 60). 65. »Spes« (Hope). 66. »Caritas« (Charity).*

først er stafferet i 1588. Med sin intarsia kan den meget vel have stået ubemalet fra første færd. Om end Chr. Axel Jensen fandt, at stolen indtog 'en særstilling mellem snedkerarbejderne fra sidste halvdel af 1500-tallet'[165] står den ikke mere alene, end at dens billedskærerarbejde udviser stilistisk slægtskab og forlægsfællesskab med prædikestolen i Frørup (Svendborg Amt), der dog ikke er så sprudlende. I videre forstand bærer stolen, som nævnt, præg af en betydelig nederlandsk indflydelse. Hvis ikke den ligefrem er udført af en billedskærer med nederlandsk eller tysk baggrund, måske en af Helsingør-mesteren Jesper Snedkers svende,[166] vidner den om en solid beherskelse af de fremherskende nordeuropæiske tendenser.

Historik og istandsættelser. Stolen havde 1589 en †lydhimmel (forsvundet før 1907).[25] Den første staffering var delvis.[167] Et panel på stolen repareredes 1667.[18] Jens Nielsen fra Tommerup foretog 1835 en mindre reparation for 1 rigsbankdaler.[43] Samme år blev maleren Caspar Peter Kongslev betalt 60 rigsbankdaler for en hvid (dvs. perlegrå) bemaling med forgyldning.[43] 1892 påførtes en egetræsådring med guldbronzerede detaljer.[168] 1907 afrensedes 'al farve' efter forudgående undersøgelser af de historiske farvelag, hvoraf det

Fig. 68. Sengotiske gavle fra (†)degnestol (s. 3417). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Late Gothic gable from* (†)*parish clerk's seat*.

næstældste blev rekonstrueret. Ved samme istandsættelse fornyedes også gulv, stivere og bærestolpe, ligesom der opsattes en vinkelstillet †opgang med kraftige drejede balustre til erstatning for en 'helt moderne' †opgang. Kurvens femte fag er givetvis fra o. 1932 ligesom oversidens brune skindbeklædning.[169]

Stolestaderne (jf. fig. 39) er fra 1892.[170] De 106 cm høje gavle har vifteagtig afslutning med cirkulær udsavning, der måske er inspireret af rulleværk på nogle renæssancepilastre (s. 3417). Bemalingen fra o. 2000 er grøn med lilla profillister, perlegråt på sæder og rygge.

Et sæt †*stolestader* fra o. 1600[171] (med supplerinnger) havde rundbuede gavle med halvrosetter i fladsnit.[172] Herfra stammer vel også de bueslag og pilastergavle, der nu er genanvendt i panelet foran orglet (jf. fig. 10).[173] 1763 anførtes der at være særlige stole til medlemmer af landmilitsen.[32] Kvindestolene fik 1827 ryglæn,[66] hvoraf de østligste 1835 tilpassedes mandsstolenes.[174] Samme år fik Caspar Peter Kongslev 154 rigsbankdaler og 48 skilling for at male 80 stole på gulvet og 21 på pulpituret (jf. s. 3420) med perlegråt.[66]

†*Herskabsstole og lukkede stole*. 1-2) To 'herskabsstole', der begge blev fjernet 1835,[43] og som formentlig stammede fra o. 1600, stod 1830 henholdsvis i koret syd for altret[175] og østligst i skibets

Fig. 67. Mandshoved, prædikestolens konsol, o. 1580 (s. 3410, jf. fig. 60). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Male head, pulpit console,c. 1580 (cf. fig. 60)*.

nordre række.[176] En af stolene har givetvis tilhørt eller været opsat for søstrene Margrete og Magdalene Emmiksen (jf. ⋆gravsten) på Grøftebjerg, der ved forleningen med Vissenbjerg Birk 1583 også 'tilholdt sig kirken' (jf. s. 3361). Magdalene var 'ikke var i kirke', da Jacob Madsen visiterede 1589.[25] Efter Grøftebjergs nedlæggelse o. 1600 er

råderetten over stolen vel overgået til Rugård Len. Fra deres stol stammer måske to halspilastre og syv arkadefag (jf. fig. 84) fra o. 1600, der nu er genanvendt i en bænk i koret.[177] De to 119 cm høje halspilastre har udskåret frugtbesat rulleværk. Arkaderne har rigt profilerede bueslag med rosetter i sviklerne. De bæres af profilkapitæler på pilastre med beslagværk i fladsnit.[178]

3) Peder Sørensen i Gadsbølle, formentlig den tidligere ridefoged og skriver på Rugård,[179] fik 1669 tilladelse til at indrette de østligste stole på †pulpituret (jf. ndf.) til en lukket stol for sine fire sønner og deres skolemester. Han måtte forsyne den med »dør och laass til sine børns rolighed« men ikke sætte den højere end, at stolene bagved stadig havde udsigt til prædikestol og alter.[180]

En †*præste- og skriftestol* omtales 1729, da man købte en skammel hertil.[181] Fjernet fra koret o. 1889.[56]

Fra en (†)*degnestol*, o. 1525, stammer to sengotiske stolegavle (fig. 68), nu 171 cm høje. Deres spinkle, reliefskårne ranker udspringer af munden på grønne dyr og har nedhængende korsblomster samt drue- og frugtklaser. Den ene ranke slutter foroven i en bladmaske. Bemalet med perlegråt. Opstillet ved indgangen fra våbenhuset.

†*Degnestol*. 1835, lavet af Jens Nielsen, Tommerup, formedelst 13 rigsbankdaler, 1 mark og 8 skilling.[43] Fjernet fra koret o. 1889.[56]

En *armstol* til præsten er anskaffet o. 1889.[56]

Sengotisk vægpanel. To foldeværkspaneler (fig. 85-86) fra o. 1525-50 beklæder korets nord- og sydvægge. Begge har 2×9 fyldinger med varieret foldeværk, nordsidens med ansats til hjerteudskæring og sydsidens noget enklere og til dels med karakter af sammenlimede profillister. Bemalet med perlegråt. Et tilsvarende †panel sad o. 1900 på korets østvæg.[39]

Fig. 69. Indre set mod nordøst. Foto Kristian Hude 1905. – *Interior looking north east*.

Fig. 70-72. Skilletegn i form af figurer, detaljer af dørfløj, 1504 (s. 3418, jf. fig. 73). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Separators in the form of figures, details of door wing, 1504 (cf. fig. 73).*

Et jernbeslået †*skrin* eller et †*skab* med lås til altersølvet nævnes 1721 og 1735.[32] Et †*geværskab* for landmilitsen fra o. 1725, der stod i våbenhuset,[182] blev afhændet på auktion 1791.[183]

En †*pengeblok* blev 1782 brudt op af en tyv.[184] Den var måske identisk med en blok af egetømmer med fire jernbånd og to hængelåse, omtalt 1862.[56]

Pengebøsser. 1) 1800-tallet, af sortmalet blik, cylindrisk, 13,5 cm høj, med håndtag. Formentlig en af to pengebøsser omtalt 1862.[56] 2-3) 1921,[47] af messing, ottekantede med ligearmet reliefkors. †*Pengetavler*. 1) Omtalt 1721, af valnøddetræ og med sort beklædning.[32] 2) 1747,[32] af eg, senest omtalt 1862.[56] *Standur*(?). 'Klokken ved skabet i koret' repareredes 1754.[62]

Dørfløje. 1) (Fig. 73), 1504, af eg, ca. 240×170 cm, lavet og signeret af Oluf Mall (Oluf Hammer?), Assens. Den fladbuede fløj består af fire lodrette planker samlet på bagsiden med nyere revler og krydsende skråbånd. Forsiden er beslået med vandrette, liljeprydede jernbånd og tre tilsvarende gangjern. Herimellem læses med store smedede minuskler: »Anno domini millesimo quingentesimo quarto op(us) istud factum es(t) per olawm mall de opido ase[n]s matia ericii pet[ro t]home tutorib[us ec]cl[e]sie ve[s]e[nb…]«[185] (Det Herrens år 1504 blev dette arbejde gjort af Oluf Mall (el. Hammer?) fra Assens by, (da) Mads Eriksen (og) Peter Thomasen (var) værger i Vissenbjerg).[186] Blandt skilletegnene ses menneske- og dyrefigurer samt hybrider deraf (fig. 70-72).[187] Døren kantes i siderne og foroven af bånd med sparrer. Dørringens runde, tungede plade har form af et ansigt med dørgrebet i munden (fig. 74). Låsebeslagets aflange, hornede hoved må snarest tolkes som en drage (fig. 74). Til højre herfor ses dragebekæmperen Skt. Jørgen repræsenteret ved et mod dragen skråtstillet skjold med Georgskors.

Blandt de for Fyn så karakteristiske jernbundne kirkedøre, hvoraf 19 er bevaret, kendes yderligere to signeret af Oluf Mall, nemlig døren i Gelsted (1506) og en nu forsvunden dør i Rørup (1513).[188]

En istandsættelse 1907 ved N. Termansen omfattede bl.a. en afdækning af den nuværende røde bemaling, der var det ældste farvelag.[189] Døren står op ad våbenhusets østvæg. Den flyttedes formentlig 1855 fra sin oprindelige placering i tårnets syddør og til tårnrummet.[190]

2-3) 1931,[121] to fladbuede, dobbeltfløjede fyldingsdøre i våbenhuset, den udvendige ca. 225×180 cm og den indvendige ca. 245×170 cm. De er formentlig tegnet af arkitekt Ejnar Mindedal Rasmussen, Ollerup. Bemalingen er grå. Den udvendige dørfløj er på ydersiden beklædt med en ældre, flammet dør (ca. 210×168 cm), der må være yngre end to mindre †dørfløje der omtales 1862.[191]

Fig. 73. Dørfløj 1504, signeret af Oluf Mall i Assens (s. 3418). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Door wing, 1504, signed by Oluf Mall in Assens*.

Fig. 74. Detalje af dørfløj, 1504 (s. 3418, jf. fig. 73). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Detail of door wing, 1504 (cf. fig. 73).*

Et †*pulpitur* i skibets nordside kendes tidligst 1669, da Peder Sørensen i Gadsbølle bevilgedes de østligste pladser herpå til en lukket stol (ovf.).[180] 1733 udvidede snedkeren Mathias Høne fra Odense det 'gamle' pulpitur langs nordvæggen. Det nye stykke pulpitur blev båret af to søjler (»Pillarer«) og indmurede bjælker samt fæstnet til det gamle pulpitur med jernankre. Endelig blev den eksisterende brystning ('forstykket') flyttet til det nye pulpiturafsnit. 1736 malede Christian Hvid fra Odense tilbygningen i overensstemmelse med det gamle pulpiturs bemaling.[32] Herefter må der være tilføjet et pulpitur ved det eksisterende pulpiturs vestende, idet der 1823-24 nævnes 'to pulpiturer' med flademålene 13×4 m (det nordre) og 3×4 m (det vestre).[192] 1862 angives kirkens pulpitur at hæve sig knap 2,5 meter over gulvhøjde og strække sig over atten kvindestole og fem mandsstole. Brystningen havde drejede balustre af eg, og de syv bærende stolper var 'en fortsættelse af stolene i skibet'. Opgangen var formentlig i nord.[56] Brystningen og 21 stole på pulpituret blev 1835 overstrøget med perlegråt.[52] Et orgel (ndf.) blev 1891 opstillet på den vestre del af pulpituret, der samtidig blev udvidet med én alen. Mens denne del således fik lov at blive stående som †*orgelpulpitur* i skibets vestfag,[39] blev den øvrige del af pulpituret nedrevet året efter.[56] †Orgelpulpituret flyttedes 1906 til tårnrummet.[47] En brystning sammenstykket af stoledele fra renæssancen (jf. orgel) opsattes 1932.[193]

Orgel (Jf. fig. 75), 1975, med 19 stemmer, to manualer og pedal, bygget af P. Bruhn & Søn, Årslev.[194] Disposition: Hovedværk: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Spilfløjte 4', Oktav 2', Sesquialtera II, Mixtur IV, Trompet 8'. Brystværk: Rørfløjte 8', Gedaktfløjte 4', Waldfløjte 2', Nasat $1^1/_3$', Scharf III, Skalmeje 8'; tremulant. Pedal: Subbas16', Principal 8', Gedakt 8', Nathorn 4', Fagot 16'. Kopler: BV-HV, HV-P, BV-P. Mekanisk aktion, sløjfevindlader. Facaden, der præges af rette linjer, er tegnet af Ebbe Lehn Petersen. Bemalingen er lilla med forgyldning; et sortmalet gitterværk udgør baggrunden for prospektpi-

berne. Opstillet i tårnrummet på et lavt podium. Et panel øst for orglet med stoledele fra o. 1600-25 (jf. †stolestader) blev sammenstykket 1932 og opsat som brystning i †orgelpulpituret. Delene består af rigt profilerede bueslag med liljefladsnit i sviklerne fra arkadefyldinger samt tungede, kannelerede pilastre på beslagværksprydet postament og med profilkapitæler. Bemalet med perlegråt.

★*Orgel,* 1890 eller 1891, bygget af Frederik Nielsen, Aarhus, med anvendelse af ældre pibemateriale. Udvidet 1932 af A. C. Zachariasen, Aarhus;[195] omdisponeret, omintoneret og udvidet 1957 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition efter 1957 (10 stemmer, ét manual og pedal): Manual: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørfløjte 4', Nasat $2^2/_3$', Oktav 2',[196] Mixtur III, Dulcian 8'. Pedal:[197] Subbas 16', Gedakt 8'.[198] Da orglet ikke havde tilstrækkelig styrke i kirkerummet, etableredes 1971 en højttalerforstærkning af instrumentet. Rundbuet facade med palmetbærende sidestykker, beslægtet med (†)orgelfacaden i Verninge (s. 3251). Orglet anskaffedes for indsamlede midler og anbragtes på det udvidede vestpulpitur, der 1906 eller 1907 flyttedes til tårnrummet.[56] I forbindelse med udvidelsen 1957 flyttedes orglet frem til pulpiturets brystning. Anvendt 1976-2015 i Padesø Kirke, (Skovby Hrd.). 2015 flyttet til Sveta Anna, Javor, Slovenien.

★*Kororgel,* 1986, med fire stemmer, bygget af P. Bruhn & Søn. Disposition: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2' (B/D), Quint $1^1/_3$' (B/D). Tegnet af Ebbe Lehn Petersen. Siden 2010 i Ulkebøl Kirke, Sønderjyllands Amt.

Indtil 1890/1891 anvendtes et †*harmonium*.[199]

Salmenummertavlerne (jf. fig. 10) fra 1905[200] er slanke med afrundet afslutning over svag hulprofil. Alle er hvidmalede, fire har dertil sort antikvaindskrift ('dåb' og 'nadver'). Til hængecifre. Som †*salmenummertavler* tjente fra 1825 syv sortmalede tavler til kridtskrift.[201]

En *præsterækketavle* fra 1982 er tegnet af Ebbe Lehn-Petersen. Krydsfinérspladen med hulkelprofileret ramme af eg, 167×91 cm, har mørkegrå

Fig. 75. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Interior looking west.*

Fig. 76. Kirkeskib, »Maria«, bygget 1927 af Jens Henrik Olsen, Søndersø (s. 3422). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Church ship, "Maria", built in 1927 by Jens Henrik Olsen, Søndersø.*

skriveskrift på hvid bund; rammen rød- og mørkebrun. Den er sammen med en tilsvarende *kapellanrækketavle* ophængt på våbenhusets vestvæg.

En *sognestævnetavle* fra 1800-tallet har sort antikvaskrift på hvid bund.

Fire ens *lysekroner* (jf. fig. 39) fra 1906[202] har otte, flade dobbeltarme hvorpå et kronet mandshoved og delfin. En stor hængekugle har midtribbe og spids profilknop. Balusterstammen afsluttes foroven af otte pyntearme med klokkeblomster og en flad skål. Ophængt i skibet. En ottearmet †*lysekrone* var til petroleumsbrug.[39]

En middelalderlig *lysetorn* (jf. fig. 25) er placeret i et kalkmalet indvielseskors (s. 3388).

Kirkeskib (fig. 76), 1927, »Maria«, en fuldrigger med fuld sejlføring er bygget af snedker Jens Henrik Olsen, Søndersø, og skænket af menigheden. Modellen, 96 cm lang, er bronzeret og hvidmalet med røde striber. Som galionsfigur tjener en forgyldt, vinget kvindetorso. Sejlene er lavet af tynde blikplader. Ophængt mellem 3. og 4. fag.[203]

Et nyere, 104 cm højt *krucifiks* i et abstrakt formsprog er lavet af Ejvind Nielsen. Delvist forgyldt figur af jern, sortmalet korstræ. Ophængt på nordvæggen i skibets vestfag.

Et såkaldt *dåbstræ* af smedejern er fra 2014.[204]

En †*ligbåre* omtales 1721,[32] måske den samme som 1835 blev malet sort.[20]

Klokker. 1) (Fig. 77), 1828, støbt af I. C. og H. Gamst, København, tværmål 95 cm. Om halsen, under en rankebort løber en versalindskrift: »Støbt af I. C. & H. Gamst Kjøbenhavn Anno 1828«. Tre lister ved overgangen til slagkanten. Ophængt i stålforstærket vuggebom af eg, øverst i klokkestolen. 2) (Fig. 77), 1949, støbt af De Smithske Jernstøberier, Aalborg, tværmål 109,6 cm. Om halsen læses med versaler mellem to lister: »De Smithske Støberier i Aalborg gjorde mig i aaret 1949«. Versalindskriften på legemet har affødt kaldenavnet 'guldklokken': »Jeg støbtes for guld, en ukendt gav/ nu kalder jeg unge og gamle/ at vandre med Gud, fra vugge til grav/ saa han kan i himlen dem samle«.[205] Ophængt i stålforstærket vuggebom af egetræ nederst i klokkestolen. Klokkerne har automatisk ringning siden 2005.

†*Klokker.* 1) Beskrevet 1721 og 1765 som 'en fuldkommen stor klokke'.[32] 2) 1800, anvendt ved støbning af klokke nr. 1.[206]

Fig. 77. Klokker, nr. 1 (foroven), støbt 1828 af I. C. og H. Gamst, København (s. 3422); nr. 2, kaldet 'guldklokken', støbt 1949 af De Smithske Jernstøberier, Aalborg (s. 3422). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Bells, no. 1 (above), founded in 1828 by I. C. and H. Gamst, Copenhagen; no. 2, called 'the gold bell', founded in 1949 at De Smithske Jernstøberier, Aalborg.*

SUB HOC MARMORE SOPORANTUR OSSA
VIRI VENERANDI ET RELIGIOSI
DNI JOHANNIS CHRISTIANI NAUR
IN CIMBRIA BENE NATI A° 1674
QVI ECCLESIÆ HUIC VISSENBERGENSI
PASTOR DESTINATUS DIE A° 1704
PRÆFUIT FRUCTUOSE ANNIS
RENUNCIAVIT PER MORTEM PIE ÆTAT
CUM BINIS QVAS HABUIT CONJUGIBUS
PIETATIS ET PUDICITIÆ LAUDE CLARIS
MARIA CHRISTOPHORI FIL ALTERA
SED MORTE PRÆMATURA EXTINCTA ÆTAT
ALTERA BARBARA HENNINGII FILIA
OTTHONIÆ NATA HIC PIE DENATA ÆT
EX ILLA UNICAM SUSCEPIT PROLEM
CHRISTOPHORUM JOHANNIS NAUR
QVI ACADEMIÆ DESIGNATUS CIVIS ÆTIS
ACADEMIAM COELESTEM PETIIT ÆT 24
HÆC IPSI IGNORA PEPERIT OCTO
QVORUM QVINQVE IN IPSO ÆTAT FLORE
RAPUIT QVI DEDIT ADASTRA POLI
CHRISTIANUS VIXIT 8 ÆTHARINA 11 SEPTIMANAS
HENNINGIUS 3 + HERDOMAD: GEORGIUS 2 + COMPLEVIT
ANNA EXPLETIS 12 ANNIS ET MENSIBUS 2 VIVERE DESIIT
NATI SUPERSUNT BINI ET UNIGSSIMA NATA

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 78), 1676 med staffering (og kalkmaleri) fra 1686. Epitafiet er sat over sognepræst Hans Christensen Naur (1624-1703) og hans to hustruer Maren Christoffersdatter (Bang), †før 1663 i sin alders 27. år og Barbara Henningsdatter Achton, ⋆20. aug. 1646 i Odense, †2. mar. 1728 i Faaborg,[207] samt seks af ni børn,[208] af første ægteskab: Christoffer Hansen Naur, død 24 år gammel; af andet ægteskab fire, der døde spæde: Christian, Karen, Henning og Jørgen, samt Anna, der blev 12 år.

Det bruskbarokke epitafium, ca. 350×240 cm, er arkitektonisk opbygget og indrammes af et kalkmalet draperi, ca. 380×340 cm, der må medregnes til den oprindelige udsmykning.

Storfeltets skriftfelt kantes af tandsnit og diamantbosser og flankeres af to figurer repræsenterende Det Nye og Det Gamle Testamente, Kristus (tv.) med verdenskuglen i venstre hånd og den højre løftet til velsignelse og Moses pegende på lovens tavler. I storvingernes livlige bruskværk er englebuster,[209] frugtophæng og forneden profilmasker. Såvel frise som postament har kvartrund kronliste med planteslyng og fremspring, hvorpå der sidder ynglinge med himmelvendte øjne. Under postamentets fremspring flankerer hængefrugt hængestykket, hvis hvælvede, bredovale skriftfelt omsluttes af to kvindelige engle i profil, der er svøbt i bruskgevandter. En drueklase afslutter. Topstykkets to kvindefigurer holder forkrænkelighedssymbolerne dødningehoved (tv.) og timeglas og læner sig op ad en bruskmaske, som bærer en kronende, basunblæsende engel.

Træværkets staffering omfatter sort bund, hvidt og forgyldning på figurer og andet snitværk samt forgyldte indskrifter.[210] I storfeltet læses latinsk gravskrift med versaler:

»Sub hoc Marmore Soporantur ossa Viri Venerandi et religiosi D(omi)ni Johannis Christiani naur In cimbria bene Nati a(nn)o 1624. qvi Ecclesiæ Huic Vissenbergensi Pastor destinatus Rite A(nn)o 1654. Præfuit Fructuosè annis ☐ Renunciavit per mortem piè ætat(is) ☐ Cum binis, qvas habuit, Costis Pietatis et Pudicitiæ Laude Claris. Mariâ Christophori Fil(ia) alterâ Sed Morte præmatura extinctâ æt(atis) 27. altera Barbarâ Henningii filia, otthoniæ natâ. Hic pie Denatâ æt(atis) ☐ Ex illâ unicam Suscepit prolem Christophorum Johannis Naur Qvi Academiæ designatus civis æt(atis) 18. Academiam Coelestem petiit æta(atis) 24. hæc ipsi pignora peperit octo, qvorum qvinqve in ipso ætat(is) flore rapuit, qvi dedit, adastra (sic) poli. Christianus vixit 18 Catharina 13 septimanas Henningius 34 hebdomad(es) Georgius 25 Complevit anna expletis 12 annis et mensibus 2 vivere desiit. Nati Supersunt bini et unicissima nata. deo sic visum«.

(Under dette marmor lægges benene af den ærværdige og gudfrygtige mand hr. Hans Christensen Naur til hvile, som blev lykkelig født i Jylland år 1624, som retmæssigt blev kaldet til sognepræst år 1654 og forestod denne Vissenbjerg menighed med frugtbart udbytte i ☐ år. Han afgik ved en from død i en alder af ☐ år. Med ham ligger hans to hustruer, der udmærkede sig ved berømmelig fromhed og kyskhed. Den ene er Maren Christoffersdatter, der sov ind alt for tidligt i en alder af 27 år. Den anden er Barbara Henningsdatter, født i Odense, som fromt udåndede her i en alder af ☐ år. Med den førstnævnte fik han én søn, Christoffer Hansen Naur, som blev akademisk borger som 18-årig, men som 24-årig rejste til det himmelske akademi. Denne (dvs. Barbara) fødte ham otte kærlighedspanter, hvoraf fem i selve den blomstrende alder blev revet bort til himlens stjerner af den, der gav dem: Christian levede 8, Catharina 13 uger, Henning 34 uger, Jørgen fyldte 25 uger og Anna ophørte med at leve, efter at være fyldt 12 år og 2 måneder. Tilbage er to sønner og én datter. Sådan har det behaget Gud).

På frise og postament læses skriftstedet Dan. 12,3 med fraktur, på hængestykket skriftstedet Dan. 12,13 med fraktur og desuden den daterende kursivindskrift: »Anno 1676 extructum/ Anno 1686 Depictum/ Est hoc Epitaphium« (Dette epitafium er bygget 1676 og malet 1686). Stafferingen har ikke været overmalet,[56] men er tydeligvis frisket op. Før epitafiet 1686 fik sin nuværende bemaling, har rammeværk, gavl, hængestykke og sidevinger fremstået med en grå bemaling.[211] Epitafiet er ophængt på korets nordvæg,

Fig. 78. Epitafium, 1676, med staffering (og kalkmaleri) fra 1686, over sognepræst Hans Christensen Naur (1624-1703) og hans to hustruer Maren Christoffersdatter (Bang) (†før 1663) og Barbara Henningsdatter Achton (1646-1728) samt seks børn (s. 3425). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Sepulchral tablet, 1676, with polychroming (and wall painting) from 1686, commemorating incumbent Hans Christensen Naur (1624-1703) and his two wives Maren Christoffersdatter (Bang) (†before 1663) and Barbara Henningsdatter Achton (1646-1728) as well as six children.*

Fig. 79. Kalkmalet draperi, 1686, omkring epitafium (s. 3425, jf. fig. 78). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Wall-painted drapery, 1686, around sepulchral tablet (cf. fig. 78).*

hvilende på to bjælker indmuret i skjoldbuen, en ophængning der må være oprindelig. Maleren Caspar Peter Kongslev fik 15 rigsbankdaler for 1835 at reparere og lakere epitafiet.[43] Epitafiets kalkmalede udstyr (fig. 79) blev fremdraget og restaureret 1975-78. Kalkmaleriet, der skal regnes til stafferingen 1686, udgør et pompøst draperi i blågrå toner med livligt flyvende kvaster i rødt samt flankerende laurbærkrans på skjoldbuen.[212]

★*Gravsten*. En adelig figursten fra o. 1585 (Jensen, *Gravsten*, nr. 715) over Margrete Emmiksen (†1585) og hendes søster Magdalene Emmiksen (†1598), der endnu levede, da stenen 1589 lå »offuer Jorden forhøyt« på Margretes grav foran alteret.[25] Den findes nu i Brenderup Kirke (Vends Hrd.).[213]

Blandt de slidte †*gravsten*, der ifølge en præsteindberetning fandtes i gulvet 1771, kunne identificeres en sten fra o. 1756 over ritmester Peter August Wolff (†1753) og hustru Christine Elisabeth Esmann (†1756).[214]

Eftermiddelalderlige begravelser. En formodentlig hvælvet begravelse ('hul' og med 'loft') i koret, der sløjfedes 1824, må have været præsternes. Det er uvist, om de deri værende kister blev genbegravet på kirkegården, eller om man i stedet tog

kistelågene af og fyldte begravelsen op med jord, som foreslået af amtsforvalteren under henvisning til den manglende plads på kirkegården.[52] Udover denne murede begravelse kendes en håndfuld begravelser i 1700-tallet.[215]

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 80), o. 1844, over kvaksalverne Rasmus Nielsen, ⋆1772 i Assenbølle,[216] †22. dec. 1835, og hustruen Johanne Christensdatter, ⋆1767 i Gadsbølle,[217] †24. okt. 1844. Højrektangulær stele af mørk sandsten, 58×43 cm, hvori er indsat en højoval marmortavle med fordybet versalskrift. Bærer desuden marmorkors og har haft tre rosetter e.l. Forneden læses et vers til minde om ægteparrets virke som kvaksalvere:[218] »De syges de fattiges trøst og trofaste ven/ saa mildt og kjærligt I gik gjennem livet/ til højere virksomhed kaldte jer hen/ den Jesus som i eders aand havde givet/ her kjærligheds taare/ faldt ned paa jer grav/ haver tak for hver trøst/ for hvert raad som I gav«. Vest for tårnet.

2) O. 1851, over Hans Hendrich Kierumgaard Hammerich på Grøftebjerg, ⋆20. dec. 1809, †15. mar. 1851, hustruen Frederikke Elise Ortmann, ⋆30. juli 1810, †3. okt. 1835, og deres søn Frederik Hammerich, ⋆29. september 1835, †2. febr. 1840. Gesimsstele af rødlig sandsten, 112,5×70 cm, i hvilken er indfældet en højrektangulær, hvid marmortavle med fordybet versalindskrift. Nu opstillet ved kirkens sydmur.

3) O. 1860, over gårdmand Lars Nielsen, ⋆1763 i Andebølle, †27. febr. 1846 i Skalbjerg, og hustruen Anne Cathrine Nielsdatter, ⋆1772 i Skalbjerg, †11. dec. 1860 i Skalbjerg. Stele af rødlig sandsten med indfældet hvid marmortavle af form som en opslået bog med fordybet antikvaindskrift: gravskriften på venstre side og skriftstederne Åb. 14,13 og Joh. 17,24 på højre. Stelen krones af liggende egeløvskrans af hvidt marmor; forsiden har forneden haft olielampe og foroven andet indfældet arbejde. Nu opstillet ved kirkens sydmur.

4) O. 1940, en mindesten over Peder Jørgen Andersen, ⋆28. juni 1920 i Skovsby, †9. apr. 1940, sat af familien. Han faldt ved Bredevad som menig i 4. bataljon. Oprejst højrektangulær sten af gråt marmor, 63×42 cm, med hulkelprofileret kant og fordybet (sortmalet) antikvaindskrift. Sat nord for familiegravstedet syd for kirken.

†*Kirkegårdsmonument*, 1730, over Claus Rasmussen, Assenbølle, og hustruen Anne Jensdatter,[219] der endnu levede 1730. Ligstenen bar hendes navn, 'som skulle observeres, når hun der blev begravet'.[32]

Indtægter for anbringelse af †*gravrammer og -træer* optræder i 1700-tallets regnskaber.[32]

Fig. 80. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1844, over kvaksalverne Rasmus Nielsen (1772-1835) og hustruen Johanne Christensdatter (1767-1844) (s. 3427). Foto Lasse J. Bendtsen 2015. – *Churchyard monument no. 1, c. 1844, to the 'quacksalvers' Rasmus Nielsen (1772-1835) and his wife Johanne Christensdatter (1767-1844).*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Odense Amt i almindelighed henvises til s. 52-54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56-59.

Arkivalier. RA. *Rentekammeret. Fyns Stifts renteskriverkontor.* Dokumenter ang. Vissenbjerg kirke, 1719-1725 (*Fyns stifts renteskriverkontor.* Dokumenter 1719-25).

Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Kirkeregnskaber. Regnskaber Fyn 1662-1837. *Assens Provstis Kirkeregnskaber.* Vissenbjergs kirkeregnskaber 1664-72 (*Reviderede rgsk.* Rgsk. 1664-72); Det fynske rytterdistrikts kirkeregnskab for de enkelte kirker. Vissenbjerg Kirkes regnskaber 1721-65 (*Fynske rytterdistrikt.* Rgsk. 1721-65); Synsforretninger og generalbeviser 1751-65 (*Fynske rytterdistrikt.* Synsforretn. 1751-65); Vissenbjerg Kirke 1822-37 (*Reviderede rgsk.* Rgsk. 1822-37).

Godsinspektoratet for Sjælland, Lolland-Falster og Fyn. Breve vedr. Vissenbjerg Kirke 1822-37 (*Godsinsp.ark.* Breve 1822-37); Regnskaber, jordebøger m.m. vedr. Vissenbjerg Kirke 1825-38. (*Godsinsp.ark.* Rgsk. 1825-38).

LAFyn. *Fyns bispearkiv.* Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695-1786 (*Bispeark.* Indb. om kirkeejere 1695-1786); Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-81 (*Bispeark.* Synsforretn. 1872-81).

Fynske rytterdistriktsarkiv, kirkesessionen. Div. sager 1643-1764 (*Fynske rytterdistrikt.* Diverse sager).

Odense Herreds provstiarkiv. Beskrivelse af Odense herreds kirker o. 1900 (*Provstiark.* Kirkebeskrivelser); Synsprotokol 1903-68 (*Provstiark.* Synsprot. 1903-68).

Menighedsrådsarkivet. Synsprotokol 1862-1973 (*Menighedsrådsark.* Synsprot.).

Præstearkiv. Embedskorrespondance 1830-1933 (*Præsteark.* Korrespondance 1830-1933); Sager vedr. kirken 1877-89 (*Præsteark.* Sager 1877-89).

NM. *Indberetninger.* Magnus-Petersen 1892 (kalkmaleri); Chr. Axel Jensen 1905 (altertavle, altertavle- og krucifiksfigurer, kirkedør); Niels Termansen 1907 (altertavle, prædikestol, kirkedør); Chr. Axel Jensen 1907 (inventar); N. J. Termansen 1937 (altertavle); Kirsten Weber-Andersen 1955 (inventar); Morten Aaman Sørensen 1969 (helligkilde); Mogens Larsen 1970 (altertavle- og krucifiksfigurer, epitafium); Fritz Thode 1974 (altertavle- og krucifiksfigurer); Mogens Larsen 1977 (kalkmaleri); Mogens Larsen 1978 (kalkmaleri, epitafium); Verner Thomsen 1990 (alterbord, altertavle); Jens Johansen 1990 (altertavle); Alan Havsteen-Mikkelsen 1998 (opvarmning, inventar); Karin Vestergaard Kristiansen 2000 (tidl. altermaleri).

Tegninger og opmålinger. NM. D. Rasmussen og E. Mindedal-Rasmussen 1932 (plan og snit); *Danmarks Kunstbibliotek* . H. O. Overvold 1927 (Plan, snit og opstalter); Gunnar Jensen 1940 (plan og længdesnit).

Litteratur. F. Hjort, *Historiske Oplysninger om Vissenbjerg Sogn og Birk,* Odense 1924 (*Hjort 1924*); Jens Nielsen, *Vissenbjerg Kirke. Historiske oplysninger samlede af kirkeværge Jens Nielsen.* Odense 1938 (*Nielsen 1938*); Henning Nielsen, *Det fynske Itri. En historisk-topografisk beskrivelse af Vissenbjerg sogn,* Vissenbjerg 1971 (*Nielsen 1971*). Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion m.m. over Vissenbjerg kirke, Fyns amt*, NNU rapport nr. 54, Nationalmuseet 2014 (*Hylleberg Eriksen 2014*).

Historisk indledning ved Lasse J. Bendtsen, bygningsbeskrivelse ved Kirstin Eliasen, kalkmaleri, inventar og gravminder ved Lasse J. Bendtsen, heraf dog orgler ved Ole Beuchert Olesen. Oversættelser ved James Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Cecilie Bønnelycke. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet november 2015.

[1] *DiplDan* IV, 6, nr. 326.
[2] http://diplomatarium.dk/dokument/14099999030
[3] Som de fleste middelalderlige kongelige birker synes også Vissenbjerg med godset »Kobiærgh at have været krongods langt tilbage i tiden. *Kong Valdemars Jordebog*, Svend Aakjær (udg.), Kbh. 1926-43, II, 111; Henrik Lerdam, *Birk, lov og ret: Birkerettens historie i Danmark indtil 1600*, Kbh. 2004, 22, 130. Sognet, der først 1493 omtales som birk (*Repert* II nr. 7398), blev 1398 overdraget rigsråd Bernike Skinkel som pantelen (*DiplDan* IV, 6, nr. 326) og tilhørte hans efterkommere indtil 1570'erne (*DaMag* V, 2, 120; Kristian Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det Sextende Aarhundrede*, Kbh. 1879, 110). Det var herefter kortvarigt (1575-83) underlagt Odensegård, og 1583-98 i Margrete og Magdalene Emmiksens besiddelse. Efter sidstnævntes død 1598 kom birket under Rugård. Kr. Erslev, *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660*, Kbh. 1885, 63. Birket, der 1686 indgik i Odense Herred, hørte i gejstlig henseende til Båg Hrd. *Lerdam 2004* (ovf.), 130.
[4] *Repert* II nr. 8649, 12218; endvidere *Lerdam 2004* (note 3), 77.
[5] *KancBrevb* 30. juni 1583. Det specificeredes senere, at forleningen omfattede 'al kronens rettighed undtagen den gejstlige jurisdiktion' (hvormed der vel mentes sagefaldet). *KancBrevb* 30. aug. 1583.
[6] Sognets beboere klagede til biskoppen over, at provsten og kaldsmændene med birkefogeden i spidsen havde kaldet præsten, uden at høre to andre kandidater prædike. Om end én af disse, Bertel Christiansen Møborg, efter dom fik kongens brev på kaldet, og biskoppen rådede lensmanden til at fuldbyrde ordren, gik embedet til Christoffer Christensen. *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, Anne Riising og Mogens Seidelin (udg.), Odense 1991, 88-95; *KancBrevb* 29. juli 1632; *Nielsen 1971*, 186 note 27.

[7] *Kronens Skøder* II, 456-7 (12. sept. 1678).
[8] *Kronens Skøder* II, 576-9 (15. juni 1686).
[9] *Kronens Skøder* IV, 557-8 (29. nov. 1724). Af Bircherods skøde fremgår, at kommitterede havde taget kirken i besiddelse 1720.
[10] Kirkesessionen bestod af ryttergodsets overinspektør, regimentsskriveren og en kirkeinspektør. Anne Riising, *Gudsfrygt og oplysning: Odense 1700-1789,* Odense Bys Historie 4, Odense 1981, 180-1.
[11] Skødet, med kaldsret, udstedtes 1766. RA. *Godsinsp. ark*. Breve 1822-37.
[12] En fuldstændig liste over ejere findes fremgår af *Nielsen 1971*, 205. Kun fra perioderne under kronen er der bevaret regnskaber vedrørende reparationer og nyanskaffelser.
[13] Jf. s. 3264 note 10. Camillus Nyrop, *Danske Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*, Kbh. 1899-1900, I, 187-92; Lars Bisgaard, »En dødeliste viser vej. Gilde og magt i Odense i senmiddelalderen«, *FyÅrb* 2002, 76, 87 note 46; *Repert* II nr. 7398, 7630, 9063 og 9086.).
[14] Svane, *Helligkilder* 129.
[15] Skt. Knuds sten omtaltes 1598 som stedet, hvor birkets ægtpligtige bønder skulle møde kongens følge. *KancBrevb* 28. mar. 1598.
[16] Erland Porsmose, *Den regulerede landsby*, Odense 1981, I, 180-2.
[17] Karl-Erik Frandsen, *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, Esbjerg 1983, 168-70, 194, 197, 207; *Porsmose 1981* (note 16), I, 300.
[18] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1664-72.
[19] *KancBrevb* 5. mar. 1594.
[20] RA. *Godsinsp.ark*. Rgsk. 1825-38.
[21] *Nielsen 1971*, 32-3.
[22] *Nielsen 1938*, 19-21.
[23] Henriette Wielandt, *Vissenbjerg Kirke* (3. udg.), Vissenbjerg 2011.
[24] *Nielsen 1971*, 47.
[25] Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1995, 319-20.
[26] RA. *Fynske rytterdistrikt*. Rgsk. 1721-65. Se endvidere Niels Jørgen Poulsen, »De græsklædte grave«, *NMArb* 2003, 49-65.
[27] Det anførtes 1725, at Hans Hansen, Vissenbjerg, havde forpligtet sig til at hegne et gravsted på Vissenbjerg kirkegård for Albert Madsens familie.
LAFyn. *Fynske rytterdistrikt*. Skifteprotokol 1719-65. Skifte af 23. juni 1725.
[28] RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37.
[29] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37; *Godsinsp.ark*. Rgsk. 1825-38.
[30] *Hjort 1924*, 60.
[31] Den sidste, i øst, har låge af galvaniseret stål.
[32] RA. *Fynske rytterdistrikt*. Rgsk. 1721-65.
[33] *Vore Kirkegaarde* 11 (1934), 2-5.
[34] *Nielsen 1971*, 30.
[35] Denne forpligtelse eksisterede senest fra 1817. RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37. Brev af 29. febr. 1824.
[36] *Fyns Aktuelt* 14. aug. 1965.
[37] Soklens nederste led registreredes af J. M. Nissen o. 1900 og genfindes desuden som genbrugte kvadre i både tårn og langhuskor. LAFyn. *Provstiark*. Kirkebeskrivelser.
[38] Skibets sydøsthjørne må dog formodes omsat ved skibets senmiddelalderlige ombygning (jf.s. 3369), ligesom korets hjørnekæder er genanvendt i det senmiddelalderlige langhuskor.
[39] LAFyn. *Provstiark*. Kirkebeskrivelser.
[40] NM.
[41] Det kan tænkes, at tilbagespringet har båret et tømret pulpitur, således som det f.eks. ses i samme højde over gulvet i Sanderum Kirke (s. 2923).
[42] Trappehusets placering på tårnets sydvesthjørne genfindes ved Sanderum Kirke tårn (s. 2923).
[43] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37.
[44] Nordvesthjørnets hjørnekæde af kvadre er formentlig fjernet ved tårnets opførelse.
[45] Bagmuren er stort set udelukkende opført af rå kamp. Det kan ikke udelukkes, at dele af det romanske murværk her står bevaret i en vis højde.
[46] Bredden er noteret af J. M Nissen o. 1900, der tillige bemærkede, at døren sad skudt en smule mod øst i forhold til gavlens midte. LAFyn. *Provstiark*. Kirkebeskrivelser. Dørens størrelse efter udvidelsen er sekundært angivet på J. O. Overvolds opmålinger (jf. fig. 6a-b).
[47] LAFyn. *Provstiark*. Synsprot. 1903-68.
[48] I dag opfattes kun det østligste fag som kirkens kor,

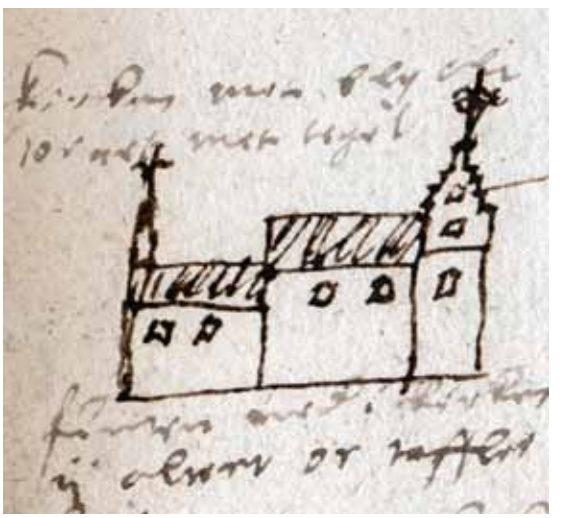

Fig. 81. Skitse af kirken i Biskop Jacob Madsens visitatsbog. I LAFyn. Foto Mogens Vedsø 2011. – *Sketch of the church in Bishop Jacob Madsen's visitation book 1588-1604.*

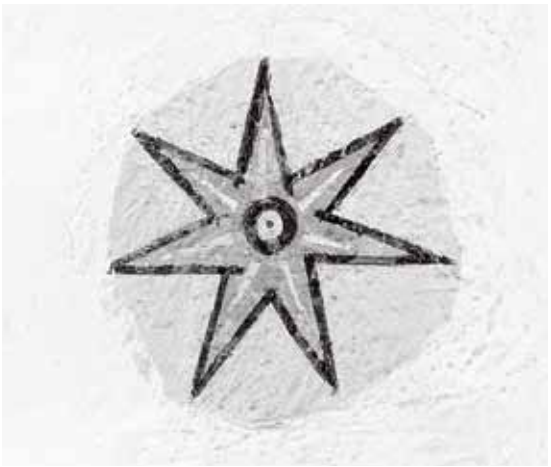

Fig. 82. Kalkmalet stjernedekoration fra 1700-tallet, 2. hvælvfag (s. 3388). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Wall-painted star decoration from 1700s.*

mens det vestlige regnes som en del af skibet. Denne opfattelse har været gældende i alt fald siden 1700-tallet.
[49] En tolkning af pillen som del af et planlagt messeklokkespir, jf. *Trap 5. udg.*, 12, 232, synes næppe holdbar (jf. ndf.).
[50] Tilmuringen kan skyldes anskaffelsen kirkens store, senmiddelalderlige fløjaltertavle (jf. s. 3396).
[51] RA. *Fyns stifts renteskriverkontor*. Dokumenter 1719-25.
[52] RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37; *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37.
[53] RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37; Rgsk. 1825-38.
[54] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37; *Godsinsp*. Breve 1822-37; Rgsk. 1825-38.
[55] RA. *Godsinsp.ark*. Rgsk. 1825-38; Breve 1822-37; *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37.
[56] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[57] LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn. 1872-81; *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[58] NM. J. Vilh. Petersen anså tårndørens inderste fals for sekundær, hvilket dog næppe har været tilfældet (jf. s. 3364).
[59] Dette fremgår bl.a. af opmålinger ved D. Rasmussen & E. Mindedal Rasmussen 1932.
[60] LAFyn. *Provstiark*. Synsprot. 1903-68; Længdesnit ved D. Rasmussen & E. Mindedal Rasmussen 1932.
[61] RA. *Fynske rytterdistrikt*. Synsforretn. 1751-65; Rgsk. 1721-65.
[62] RA. *Fynske rytterdistrikt*. Synsforretn. 1751-65.
[63] Vinduet er angivet som tilmuret på opmåling af Gunnar Jensen 1940 (jf. fig. 7b).
[64] RA. *Fynske rytterdistrikt*. Rgsk. 1721-65; Synsforretn. 1751-65.
[65] NM. Notat ved Ebbe Lehn Petersen i forbindelse med spirets fornyelse 1963.
[66] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37; *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37.
[67] *Hylleberg Eriksen 2014*. Der blev i alt udtaget 14 boreprøver samt to afsavede spærudsnit af eg. Én prøve (prøvenr. 41190089) var så beskadiget, at den ikke blev målt. Af de resterende kunne ni dateres. Alle boreprøverne er udtaget gennem splintveddet, hvorved dette er smuldret bort på nogle af prøverne, og prøverne fra våbenhuset (prøvenr. 41192019 og 41192029) havde splintved bevaret. De fem daterede prøver fra langhusets konge, spær og spærfødder (prøvenr. 41190019, 41190029, 41190039, 41190049, 41190059), korrigeret for manglende splint, giver et fældningstidspunkt o. 1490-95, mens den sidste daterede prøve fra et spær i sydsiden (prøvenr. 41190079), korrigeret for manglende splint, giver et fældningstidspunkt o. 1470-1475 og må være genanvendt fra et ældre tagværk. En prøve fra bindbjælken (prøvenr. 41190099), som bærer spirets rammekonstruktion, korrigeret for manglende splint, giver et fældningstidspunkt o. 1510-15, og må således datere rammekonstruktionen. Af de tre udtagne prøver fra tårnet, kunne kun én fra 5. spær i nordsiden (prøvenr. 41191039) dateres. Korrigeret for manglende splint giver den et fældningstidspunkt o. 1475-80, hvilket må angive tårnets færdiggørelse. Af de to spærudsnit fra våbenhuset kunne kun det ene (prøvenr. 41192029) dateres; korrigeret for manglende splint gav denne et fældningstidspunkt o. 1490-95.
[68] Spiret skulle ifølge arbejdsbeskrivelse have været tækket med bly, men da arbejdet i øvrigt blev dyrere end beregnet, fandtes en besparelse ved i stedet at anvende zink. NM.
[69] *Rasmussen og Riising 1995* (note 25), 319.
[70] RA. *Fynske rytterdistrikt*. Synsforretn. 1751-65; Rgsk. 1721-65. Genbrug af blyplader var ikke ukendt i datiden i modsætning til senere, hvor blyet altid blev omstøbt, jf. Knud J. Krogh, »Tag af bly«, *NMArb* 1976, 165.
[71] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37. Blandt dokumenter i stiftamtmand Koefoeds bo vedrørende Vissenbjerg Kirke fandtes en Kongelig bevilling af 25. okt. 1793 til at nedtage blyet af Vissenbjerg Kirke; RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37.
[72] Anlægstegning ved D. Rasmussen & E. Mindedal-Rasmussen 1932, NM.
[73] I projektet til varmeanlægget er halvtagsbygningen angivet som nyopført. En bygning af omtrent samme størrelse og udseende ses imidlertid på opmålingen fra 1927 (fig. 6a-b).
[74] Tværmål ca. 30 cm, 1,9 meter over gulv.
[75] Tværmål ca. 41 cm, 1,7 m over gulv.
[76] Jf. Monica Rydbeck, »Invigningskors«, *KultHistLeks* 7, sp. 458-60.
[77] Mogens Larsen, »'Træskomaleren'« og »'Træskomalerens kreds'«, *DaKalkmalerier* 5, 80-83; endvidere Henrik M. Jansen, *Træskomaleren – Et fynsk kalkmaleriværksted i 1400-tallet*, Skrifter fra Svendborg & Omegns Museum

30, Svendborg 1991. Klaus Marthinus, *Træskomalerens tegn & billeder*, Aarhus 2013. Ifølge en nylig opgørelse er kredsen af malere, der kendes som Træskomaleren, konstateret i over 40 kirker i perioden 1484-1517. Ida Haslund, Martin Wangsgaard Jürgensen og Sissel F. Plathe, »Husk på døden – om nyopdagede kalkmalerier i Kværndrup Kirke«, *NMArb* 2012, 114.

[78] Ifølge konservatoren Mogens Larsen lykkedes det på trods af en 'meget ujævn afdækning' at få 'et nogenlunde præcist billede' af udsmykningen.

[79] Opsatserne er konstateret i 3. fags østkappe, østre sydkappe, nordre vestkappe, 4. fags østkappe, nordkappe og 5. fags vestkappe. Sml. Sønder Broby Kirke (Svendborg Amt).

[80] I 3. fags søndre vestkappe og 4. fags nordre vestkappe. Lignende svastikaer ses i Ørbæk (Svendborg Amt og (uden for Træskomalerens kreds) Føvling (*DK Århus* 2776 fig. 19), sml. også den vandrende svastika i Ørum (*DK Vejle* 1195). For en tolkning af deres 'magisk' ondtafværgende funktion se Leif Søndergaard, »En håndværkers tro og tanker - om kalkmalerierne i Ørbæk kirke«, *Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 1995, 61-2.

[81] I 4. fags sydkappe.

[82] I 4. fags søndre vestkappe.

[83] I 5. fags søndre østkappe.

[84] Jf. Mogens Larsen, »'Træskomalerens' kreds« og »'Træskomaleren'«, *DaKalkmalerier* 5, 80-83.

[85] Placeringen af træskoene i 5. fag fremgår ikke af konserveringsrapporterne. I østre sydkappe var tillige minusklen »i« med slyng og prikker.

[86] *Haslund, Jürgensen og Plathe 2012* (note 77), 109-14.

[87] Jf. Audun Dybdahl, *Primstaven i lys av helgenkulten*, Trondheim 2011; endvidere Anna-Lisa Stigell, *Kyrkans tecken och årets gång: Tideräkningen och Finlands primitiva medeltidsmålningar*, (Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 77), Helsinki 1974 og Juel Lund, *Primstaven*, Oslo 1944.

[88] Henrik M. Jansen berører også kalendersymbolikken i sin behandling af værkstedets malerier i Gudme, Ørbæk, Ullerslev, Flødstrup og Sdr. Broby (Svendborg Amt) *Jansen 1991* (note 77), 11, 14, 25-6, 35. En tolkning af de enkelte symboler må i mangel af kendskab til lokal kalenderskik imidlertid forblive spekulativ. Jf. *Dybdahl 2011* (note 87), 95-202, se f.eks. 116 for de store lokale variationer. En armbrøst forekommer på norske primstave som symbol i forbindelse med helgendagene for Ursula og de 11.000 jomfruer, Simon Zelotes og Judas Taddæus samt Paulus' omvendelsesdag. *Dybdahl 2011*, 97-99, 132-34. Den tretindede gevækst med rankeslyng i 3. fags nordre vestkappe skal muligvis forstås som en kandelaber eller en krone, måske et Mariasymbol, jf. *Dybdahl 2011*, 149-51.

[89] Se f.eks. kirkefaderen Hieronymus (o. 347-420): »Labyrinthios patimur errores, et Christi cæca regimus filo vestigia« (Vi plages af labyrintiske vildfarelser og styrer vores blinde fodtrin ved Kristi tråd), *Patrologia Latina*, J. P. Migne (udg.), Paris 1841-95, XXV, sp. 1453. I de nordfranske ærkebispedømmer Sens og Reims indgik gulvlabyrinter indtil midten af 1500-tallet i gejstlige påskeritualer, bedst beskrevet i Auxerre, hvor man bl.a. sang *Victimae paschali laudes* under dans i eller omkring labyrinten. Craig Wright, *The Maze and the Warrior: Symbols in Architecture, Theology, and Music*, Cambridge, Mass. 2001, 139-40. Middelalderlige gulvlabyrinter kendes også fra italienske kirker (i Pontremoli med skriftstedet 1 Kor. 9,24) og Køln (Skt. Severin). Se endvidere Karin Sorgenfrey, »Labyrinter«, *DaKalkmalerier* 5, 134-5 og Jørgen Thordrup, »Fra tranedans til hækkeløb«, *ICO* 1976, 1-2, 23-36. Jf. også *DK Århus* 4624 note 44.

[90] *Wright 2001* (note 89), 73-76. Se endvidere Hans Jørgen Frederiksen, der tolker i lyset af Joh. 14,6. Hans Jørgen Frederiksen, »'Træskomaleren'«, *FySt bog* 2005, 158-60. Først i løbet 1500-tallet fortrængtes den ensrettede labyrint af den nu dominerende irgang.

[91] Tilsvarende placeringer, vestligt i kirken eller synlig fra en syddør, findes i Hesselager (Svendborg Amt), Skørring (*DK Århus* 1931), Gylling (*DK Århus* 2820), Bryrup (*DK Århus* 3918), Nim (*DK Århus* 5185) og Skive Gamle Kirke (Viborg Amt). En parallel placering har en karmsten med en udhugget labyrint i vestportalen i San Martino (Lucca). Andre kalkmalede labyrinter i Danmark er malet østligst i skibet, på korbuen eller i dennes umiddelbare nærhed: Gevninge (*DK KbhAmt* 876), Roerslev (Vends Hrd.) og Tåning (*DK Århus* 4602).

[92] Jennifer Lee, »Pavements, Labyrinths«, *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage,* Larissa J. Taylor (red.), Brill 2009, 495-97.

[93] Magnus-Petersen, *Kalkmalerier* 64.

[94] Carsten Bach-Nielsen, »Lov og evangelium«, *DaKalkmalerier* 6, 70-73.

[95] Sognepræst Eske Hansen Møllgaard, der sammen med en anden privatmand bekostede dekorationen, nævnte Brylle Kirke som inspirationskilde. LAFyn. *Præsteark*. Embedskorrespondance 1830-1933.

Fig. 83. Alterbord 1937, lavet af N. J. Termansen (s. 3395). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Communion table, 1937, made by N.J. Termansen.*

[96] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37. Kongslev, der var underviser ved Kunstakademiets ornamentskole, udførte også malerarbejde i andre kirker under Rentekammerets administration (*DK Frborg* 774, 1032).
[97] *Nielsen 1938*, 12-14, 17.
[98] *Fyens Stiftstidende* 24. sept. 1937.
[99] Ifølge L. S. Vedel Simonsen. *Samlinger til Odense Herreds Beskrivelse,* II, 1832.
[100] Ifølge kirkebeskrivelse 1862. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot. Målene angaves dog o. 1900 som 207×90 cm (højde 76 cm), LAFyn. *Provstiark*. Kirkebeskrivelser.
[101] Proveniensen anføres i Fyns Stiftsmuseums accessionsprotokol, der dog samtidig oplyser, at klædet havde hele fire ejere fra det blev frakøbt en bonde, der agede tørv til Odense, og til det havnede i museet. Til traditionen slutter sig *Hjort 1924*, 66 og *Nielsen 1971*, 44-46. Overleveringen problematiseres af Niels Oxenvad, »Omkring et alterklæde«, *FyMi* 1960, 40-60, dog ikke mere end, at der foreslås en datering til 1786-92, 'da jævne folk fra sognet var kirkeejere'.
[102] *Oxenvad 1960* (note 101), 57-8. Scenerne er fordelt på tre vandrette registre, begyndende forneden tv.: 1) Bebudelsen, 2) Hyrdernes tilbedelse, 3) Fremstillingen i templet, 4) De tolv apostle, 5) Getsemane Have, 6) Judaskysset og Tilfangetagelsen, 7) Jesus for Kaifas, 8) Jesus for Pilatus og Judas hængt i et træ, 9) Jesus for Herodes, 10) Jesus dømmes af Pilatus, 11) Bespottelsen, 12) Hudflettelsen, 13) Korsbæringen, 14) Korsfæstelsen, 15) Kvinderne ved graven og Vandringen til Emmaus, 16) Himmelfarten(?).
[103] Sml. billederne fra et svensk almuehjem i: Anneli Palmsköld, *Textila tolkningar: Om hängkläden, drätter, lister och takdukar* (Nordiska Museets Handlingar 133), Stockholm 2007, 108, 131.
[104] Dimensionerne synes i øvrigt at passe dårligt til det †alterbord (nr. 1), som det i givet fald skulle have beklædt. Overfor den manglende arkivalske dokumentation har Niels Oxenvad argumenteret for muligheden af, at klædet kun har hængt i kirken i en kort periode. Niels Oxenvad, »Et fynsk alterklæde«, *Almanak* 1, 6 (1967), 24-32.
[105] *Nielsen 1938*, 10-11.
[106] Kompositionen af denne gruppe minder om en fra Agerskov (*DK Sjyll* 876).
[107] Indtil 1907 var figurerne jf. fotos i NM opstillet således: foroven Johannes Døberen (tv.) og den uidentificerede bispehelgen, forneden Martin af Tours (tv.) og Laurentius. De fire figurer blev 1835 antaget for kirkefædre. RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37.
[108] Baldakinerne er rekonstrueret 1937 efter spor og med forlæg i hængestykkernes rankeværk.
[109] Smalfelterne stod afrensede indtil 1937.
[110] De tre figurer holdt tidligere hhv. spyd (nr. 4 og 8) og latinsk kors (nr. 5), der alle var fra 1835 ifølge malet †indskrift på en af apostlenes bøger. Sigende for identifikationen berettede N. J. Termansen 1938: 'Andreas er uden attribut, da det efter adskillige forsøg viste sig ugørligt at tilføje et kors uden derved at skade figurens holdning og komposition'.
[111] Nr. 1 har glat hår, nr. 3 og 4 antikiserende frisure og skægpragt.
[112] I august 1936 meddelte N. J. Termansen, at han agtede at udføre en bladfrise 'i lighed med den på Bornholm-tavlen som far gjorde i stand sidste vinter'.

Fig. 84. Bænk med genanvendt renæssancepanelværk (s. 3416). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Bench with re-used Renaissance panelling.*

Herved kan der kun være sigtet til tavlen i Gudhjem, som N. Termansen istandsatte 1936 (*DK Bornholm* 443). I maj 1937 kvitterede N. J. Termansen for modtagelsen af et stykke bladfrise 'fra en middelalderlig altertavle' i NM. I august samme år returnerede han 'et stykke bladfrise fra en middelalderlig altertavle, som jeg har haft til låns som forbillede til bladfrise til altertavlen i Vissenbjerg Kirke'. Der må derfor være tale om en misforståelse, når fragmentet ved tilbageleveringen er blevet indført i Nationalmuseets protokol med proveniensen Vissenbjerg Kirke (inv.nr. D81/1989, tidl. D12825), endvidere Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler*, Odense 2010, 1178.

[113] Forgyldningen på rammeværk, hængestykker, småsøjler og topfrise, ledsages af cinnoberrødt på rammens inderside og blåt på hulkeler og i baldakiner. Predellaen har cinnoberrødt med gyldne kanter. Den nye bagklædnings forgyldning er lagt ovenpå et i kridtgrund skåret bladmønster med skravering. Bag sidefigurernes hoveder er punslede glorier, bag fødderne malede frynser i rødt, hvidt og blåt med forlæg i altertavlen i Hald (Randers Amt). Figurernes hudfarve er gennemgående bleg, undertiden dog med brunligt islæt og rødt på kinderne. På hår og skæg er brunt og gråt. Kjortlerne har hvidgråt, kapper og kåber laseret rødt og grønt, med forgyldte borter og blåt for; blandt midtfeltets dragter ses tillige brune og grå. Marias hvidlige kjole med guldblomster har forlæg i altertavlen i Løjt (*DK Sjyll* 1789), Magdalenas kjole er sart rosa. Midtfeltets baggrund har spættet brungråt på klipper og på jordoverfladen er grønt (med lysere græstoppe) ligesom også sidefigurernes fodplader.

[114] NM. Chr. Axel Jensen i brev af 19. aug. 1936 til N. J. Termansen. Den nedre del af maleriresterne havde undgået senere bemaling og blev 1907 tildækket med et bræt.

[115] Blandt de nævnte tavler viser også Bellinge, Bregninge og Tranderup striden om Jesu kappe, et motiv der i det danske materiale er sjældent forekommende udenfor Claus Bergs kreds, hvor det endvidere forekommer i Vejlby (Vends Hrd.) og Århus Vor Frue (*DK Århus* 1124). Kompositionen af hestene kunne minde om altertavlen i Taps (Vejle Amt). *Plathe og Bruun 2010* (note 112), 1005-09.

[116] V. Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh. 1922, 95.

[117] Beckett, *DaKunst* II, 225.

[118] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37. Malersvenden Schwalbe malede sit navn og årstallet for istandsættelsen på en af apostlenes bøger.

[119] Jf. Fotos i NM.

[120] NM. N. Termansens forslag af 21. jan. 1931.

[121] *Nielsen 1938*, 6-7.

[122] Den oprindelige, 1 cm tykke bagklædning (der var lagt i not) måtte udskiftes pga. insektangreb. Ved indgrebet forsvandt også en skråkantprofil på bagsiden af de bevægelige fløje. Den ny bagklædning består af møbelplade.

[123] *Weilbach KunstLeks* (4. udg.), Kbh. 1998, 470.

[124] Maleriet er ligesom forlægget i Skt. Hans Kirke spejlvendt i forhold til Blochs tidligere version af motivet fra bedekammeret i Frederiksborg Slotskirke 1875 (*DK Frborg* 1886, 1888). Kirkens præst, Eske Hansen Møllgaard, anmodede februar 1906 om at måtte lade lave en kopi efter maleriet i Skt. Hans. LAFyn. *Skt. Hans Kirkeinspektionsarkiv*. Diverse sager 1818-1916.

[125] Se endvidere Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*, Berlin 2007, 238 note 716, der ikke finder grundlag for at sætte gruppen ind i en snæver stilistisk sammenhæng.

[126] I Sammlung Berg, Frankfurt am Main, jf. Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte - Bildarchiv Foto Marburg (Foto nr. 79.926-27).

[127] LAFyn. *Topografica. Fyn i alm*. 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-1771.

[128] *Odense Adresse-Contoirs Efterretninger (Fyens Stiftstidende)* 29. nov. 1782.

[129] Daugstrup attesterede 8. aug. 1823 at have 'omgjort' en kalk og disk for en betaling af 40 rigsbankdaler, hvoraf 28 rigsbankdaler og 11 skilling blev leveret i form af værdien af 'den gamle' (dvs. kalk). RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37.

[130] *Fynsk Kirkesølv,* 20, 48.

[131] www.vissenbjergkirke.dk besøgt 1. okt. 2015.

[132] LAFyn. *Topografica. Fyn i alm*. 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-1771. Søren Andersen og hans hustru gav 40 sletdaler til anskaffelse af kanden til gengæld for deres gravsteder. RA. *Fynske rytterdistrikt*. Rgsk. 1721-65.

[133] LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn. 1872-81.

[134] LAFyn. *Provstiark*. Kirkebeskrivelser. Der var 1862 monteret hvidmalede lysattrapper af blik med olielampe foroven. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

[135] *Fyens Stiftstidende* 12. nov. 1994; *Kosterblad* nr. 193, 6. okt. 1994.

[136] Stagen blev stjålet 1994, men atter tilvejebragt (jf. note 135).

[137] Det anførtes 1929, at en ny messehagel burde anskaffes. LAFyn. *Provstiark*. Synsprot. 1923-68.

[138] 1665 manglede en messehagel. LAFyn. *Fyns bispeark-iv*. Synsforretninger og andre indberetninger om kirkebygninger og kirkernes indkomst 1631-1702.

[139] Da det ikke var muligt at købe guldtresser i Odense, anskaffedes guldgaloner fra København. RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37.

[140] Jf. Martin Wangsgaard Jürgensen, *Changing Interiors: Danish Village Churches c. 1450 to 1600*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet nr. 27, Kbh. 2011, 436.

[141] Inv.nr. KMO 1961/521. Klokken afhændedes 1910 fra godset Gelskov, hvorfra den efter mundtlig overlevering skulle være kommet fra den stedlige sognekirke Hillerslev (Svendborg Amt). NM. J.nr. 1163/60.

[142] *Rasmussen og Riising 1995* (note 25), 320; *Jürgensen 2011* (note 140), 113-14; endvidere Marie-Louise Jørgensen, *Kirkerummets forvandling*, Kbh. 2009, 24
[143] Beskrevet som 'en bue' med tre døre og rækværk af fyrretræ. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[144] Kraftig udhuling af figurens bagside har ikke forebygget sprækker i længderetningen. Underansigtet bærer spor efter en bevidst borthugning med et skarpt instrument, af Chr. Axel Jensen 1905 forstået som vold.
[145] Armene har været påsat ved bladning.
[146] Der fandtes heller ikke 1905 bemaling på figuren.
[147] Beckett, *DaKunst* II, 182.
[148] NM. Chr. Axel Jensen 1905; *Fyens Tidende* 12. nov. 1907.
[149] Dåbsfadet, der er beskrevet o. 1900, må være det samme, som 1862 passede til kummens 'udhugning'. LAFyn. *Provstiark*. Kirkebeskrivelser; *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[150] Det bemærkes, at den nedre, asymmetriske del af kartouchen er skåret efter udførelsen af den sengeliggende figur.
[151] Sml. Kristin B. Aavitsland, »Visualizing the Art of Dying in Early Protestant Scandinavia: A Reading of a Late Sixteenth-Century Tapestry from Leksvik, Norway«, *Journal of Early Modern Christianity*, 2014, (1), 126.
[152] Det noget usædvanlige motiv ses skåret efter samme forlæg på prædikestolen i Frørup (Svendborg Amt).
[153] Sidstnævnte er udført 1907, da man fandt, at der på postamentets fremspring oprindeligt havde siddet masker eller lignende.
[154] *Fyens Tidende* 12. nov. 1907. Enkelte detaljer er bemalet med farver svarende til yngre stafferinger.
[155] Chr. Axel Jensen læste 1907 følgende: 1) »In patientia ve… possedebitis aias Lvc…«. 2) »Iustificati ex fide pace habem(us) ad dev/ Rom 5« 3) »S… mea tu in die …is Hi…«. 4) »Fides per charitate op…ca G…«.
[156] De fire afbildede dyder modsvarer således utålmodighed, troløshed, fortvivlelse og griskhed, fire af de fem anfægtelser, der også inkluderer hovmod. I sin tolkning af et omtrent jævngammelt billedtæppe fra Leksvik Kirke (Norge), der viser dyderne stående omkring et dødsleje, har Kristin B. Aavitsland argumenteret for en lignende opfattelse. Kristin B. Aavitsland, »Visualizing the Art of Dying in Early Protestant Scandinavia: A Reading of a Late Sixteenth-Century Tapestry from Leksvik, Norway«, *Journal of Early Modern Christianity*, 2014, (1), 115-41, sp. 129-30. Anfægtelserne og deres modsvar kendes fra senmiddelalderens ars moriendi-litteratur, og populariseredes i særlig grad gennem trykte udgaver fra o. 1450. En illustreret udgave, den såkaldte *Bilder-Ars,* fremstiller i en serie træsnit dødslejet med en sammenstimlen af venner, familie, tjenere, helgener, engle og dæmoner, der henholdsvis intervenerer til fordel for og efterstræber den døendes sjæl gennem fristelser (anfægtelserne), se f.eks. gengivelsen i Helmut Appel, *Anfechtung und Tros tim Spätmittelalter und bei Luther*, Leipzig 1938, 142-52. Martin Luthers vidt cirkulerede *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* (1519) kritiserede denne tradition og dens ikonografi for at så frygt og tvivl hos den døende frem for håb. I stedet for angst og tvivl om frelse skulle den døende genkalde sig trøstende billeder, først og fremmest Kristus bærende på den døendes synd. Til yderligere forebyggelse af anfægtelser på dødslejet anbefalede Luther, at man forholdt sig til døden allerede midt i

Fig. 85. Sengotiske foldeværksfyldinger, o. 1525-50, korets nordvæg (s. 3417). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Late Gothic linen-fold panelling, c. 1525-50, north wall of chancel.*

livet frem for først ved dets slutning. *WA* (*Weimarer Ausgabe D. Martin Luthers Werke*), 2, Weimar 1884, 685-97. En oversigt over ars moriendi-traditionen før og efter reformationen findes i Rainer Rudolf, Rudolf Mohr og Gerd Heinz-Mohr, »Ars moriendi«, *Theologische Realenzyklopädie*, 4, Berlin 1979, 143-56.

[157] Sml. *Bilder-Ars* (jf. note 156), hvor en illustration viser en tålmodighedsindgydende engel som middel mod djævlens fristelse, *Appel 1938* (note 156), 142-52. Se endvidere: Stina Fallberg Sundmark, »Bilden av dödsberedelsen. Några liturgiska och teologiska perspektiv«, *Memento Mori - Døden i middelalderens billedverden,* Lena Liepe og Kristin B. Aavitsland (red.), Oslo 2011, 9-24.

[158] Den allegoriske formaning til tålmodighed taler vel også til den døendes sjælesørgere og hjælpere, jf. Rainer Rudolf, Rudolf Mohr og Gerd Heinz-Mohr, »Ars moriendi«, *Theologische Realenzyklopädie*, 4, Berlin 1979, 150.

[159] *WA* (*Weimarer Ausgabe D. Martin Luthers Werke*), 2, Weimar 1884, 685-97 (særligt pkt. 10, 11, 15 og 20).

[160] *Aavitsland 2014* (note 156), 130.

[161] *WA* (*Weimarer Ausgabe D. Martin Luthers Werke*), 2, Weimar 1884, 686-87 (punkt 6).

[162] *Aavitsland 2014* (note 156), 140.

[163] Jf. *Aavitsland 2014* (note 156), 133-39.

[164] LAFyn. *Topografica. Fyn i alm.* 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-1771. Der har tænkeligt været giverindskrift på den forsvundne †lydhimmel eller et †rygskjold (jf. prædikestolen fra 1581 i Aalborg Vor Frue Kirke).

[165] Efter Chr. Axel Jensens mening måtte dateringen være 'snarere før end efter 1575'.

[166] Sml. Helsingør Olai Kirkes prædikestol fra 1567 (*DK Frborg* 170), panelet på Kronborg Slotskirkes såkaldte 'marskalkstol' fra 1582 (*DK Frborg* 613) og figurerne på pulpituret sammesteds fra 1577 (*DK Frborg* 619-20 fig. 57).

[167] Stafferingen omfattede en rødbrun grundfarve med sort og rødt på lister og rødt på ornamentbund. Figurerne havde 'kødfarve' og laserede, forgyldte dragter.

[168] *Nielsen 1938*, 12-14.

[169] Jf. fotos i NM og *Nielsen 1938*, 15. Kurven var 1862 beklædt med rødt klæde. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

[170] Stolene er opstillet i to rækker af 21. Der har tidligere også været stolestader i langhusets 2. fag. Sæder og rygge er fornyet o. 1975.

[171] Måske anskaffet i forbindelse med den ny fordeling af stolestaderne (»Stole Stade skifft«), som menigheden 1601 ønskede. *Rasmussen og Riising 1995* (note 25), 320.

[172] NM. Brev fra J. Vilhelm Petersen af 10. mar. 1913.

[173] De ensartede stykker stammer angiveligt fra †stolestader og en gammel †degnestol. *Nielsen 1938*, 17.

[174] RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37. Det anførtes 1862, at kun den østligste af kvinderækkens stole havde dør. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

[175] Stolen i koret var i midten af 1700-tallet forbeholdt rytteriets officerer. LAFyn. *Fynske rytterdistrikt*. Div. sager.

[176] Hhv. 'den herskabsstol til højre for alteret, som hidtil har stået ubenyttet i Vissenbjerg Kirkes kor' og 'den herskabsstol, der står på venstre hånd, når man går op til alteret'. LAFyn. *Præsteark*. Korrespondance 1830-1933. I en af stolene var en fyldning og to 'skodder' udskiftet tidligere samme år. RA. *Godsinsp.ark*. Rgsk. 1825-38.

Fig. 86. Sengotiske foldeværksfyldinger, o. 1525-50, korets sydvæg (s. 3417). Foto Arnold Mikkelsen 2014. – *Late Gothic linen-fold panelling, c. 1525-50, south wall of chancel.*

[177] Delene var indtil 1999 opstillet som endepanel i stoleværket. Fra 1892 og indtil 1950erne var de opstillet som †korskranke (jf. s. 3408). En anden mulig oprindelse for pilastrene er som opstandere i en †prædikestolsopgang.
[178] Fagene har forskellige dimensioner, 56×27 cm (tre stk.), 56×37 cm (tre stk.) og 56×31 cm (ét).
[179] RA. *Fyns stifts renteskriverkontor*. Kommissionsakt contra 36 Vissenbjerg-bønder 1745-1763, pk. 1, s. 812-22. Når Peder Sørensen ikke indrettede en lukket stol til sig selv, kan det vel skyldes at han rådede over en af herskabsstolene nr. 1-2.
[180] RA. *DaKanc*. C10. 1660-70. Fynske og smålandske registre. Stolen tilhørte o. 1730 Jens Rasmussen i Gadsbølle. LAFyn. *Fynske rytterdistrikt*. Div. sager.
[181] RA. *Fynske rytterdistrikt*. Rgsk. 1721-65. 1830 anskaffedes 'en stol til brug ved skriftemål', at dømme efter prisen (3 mark) en løs stol. RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37.
[182] LAFyn. *Fynske rytterdistrikt*. Div. sager.
[183] *Fyens Stiftstidende* 13. maj 1791.
[184] *Odense Adresse-Contoirs Efterretninger (Fyens Stiftstidende)* 29. nov. 1782. Pengeblokken må igen have lidt overlast 1853, da bandelederen Jens Henrik Boye (1823-56) slap afsted med 18 rigsbankdaler efter et indbrud i kirken. Charlotte S. H. Jensen, *Røverhistorier*, Ebeltoft 1994, 118.
[185] Indskriften er suppleret efter foto af N. Termansen 1907 i NM og M. Mackeprang, »Fyenske jærnbundne Kirkedøre fra Middelalderen«, *ÅrbOldkHist* 1943, 21.
[186] »Mattis Ericksenn« i Assenbølle nævnes som kirkeværge 1494 (*Repert* II, nr. 7630). Den anden kirkeværge må være identisk med Per (eller Pether) Thomissen, der var birkefoged i Vissenbjerg o. 1500 (*Repert* II, nr. 8649, 12218).
[187] Sml. Karlsson, *Medieval Ironwork* 2, 86, 202,
[188] *Mackeprang 1943* (note 185), 22-3; Karlsson, *Medieval Ironwork* II, 133-4; Vincent Lind, »Jernbundne Kirkedøre på Fyn«, *FySt bog* 1976 (uden sidenummerering).
[189] Jf. også malet malet indskrift på døren.
[190] Anonymt notat 1855 fra Kultusministeriet i NM.
[191] Den udvendige, en enkeltfløjet dør af eg, målte ca. 190×112 cm; den indvendige, en dobbeltfløj af fyr, målte ca. 220×120 cm. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[192] RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37; *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37. Som svar på elleve Skalbjergbeboeres ønske om omfordeling af stolestaderne anførte provst Struer 1846, at kirkens pulpitur var så rummeligt, at både 'korbørn', tyende og inderster af hankøn kan henvises hertil. LAFyn. *Præsteark*. Korrespondance 1830- 1933.
[193] *Nielsen 1938*, 17.
[194] I 2009 foretog P. G. Andersen & Bruhn, Årslev, forskellige klanglige justeringer, herunder en ændring af repetitionerne i Scharff II samt forandringer ved den dybeste oktav i Fagot 16'. (Iflg. meddelelse fra orgelbyggeriet).
[195] A. C. Zachariasen, Fortegnelse over leverede orgler, i Den Danske Orgelregistrant. Det anføres her, at orglet udvidedes til 7 stemmer.
[196] Oktav 2': ældre stemme, bygget af J. A. Demant, Aarhus.
[197] Ifølge meddelelse fra kirken 1977 havde orglet intet pedal før udvidelsen 1957.
[198] Gedakt 8' C-d: transmission af Subbas 16'.
[199] Meddelelse fra kirken 1973. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.
[200] LAFyn. *Provstiark*. Synsprot. 1903-68; *Nielsen 1938*, 16
[201] RA. *Reviderede rgsk*. Rgsk. 1822-37; *Nielsen 1938*, 16.
[202] LAFyn. *Provstiark*. Synsprot. 1903-68. Den ene er foræret lidt senere af en bager Mejer i Odense. *Nielsen 1938*, 17.
[203] Thalund, *Kirkeskibe*, 68. Jens Henrik Olsen har bygget skibsmodeller til flere fynske kirker, herunder Verninge (s. 3253).
[204] Fremstillet af elever på Fugleviglund Produktionshøjskole, Vissenbjerg.
[205] Klokken er anskaffet for 155 guldmønter, der 1947 blev fundet i kirkebøssen. *Nielsen 1971*, 43.
[206] Klokken revnede ifølge sognepræsten som 'en følge af den selvrådighed, at fire á seks beskænkede karle på egen hånd, uden tilsyn, kan ringe for lig så galt som de vil'. RA. *Godsinsp.ark*. Breve 1822-37. Brev af 22. mar. 1828.
[207] Såvel Barbara Henningsdatter Achton som datteren Maren Hansdatter Naur (1665-1712) begravedes i Helligåndskirken i Faaborg. LAFyn. *Faaborg præstearkiv*. Ministerialbog 1690-1726 (28. dec. 1712); 1727-55 (2. aug. 1728).
[208] De tre efterlevende børn fra andet ægteskab talte Maren Hansdatter Naur (jf. note 207) og to sønner, hvis navne ikke kendes.
[209] Ansigtet på den østre buste er en nyere rekonstruktion.
[210] Indskriften på frise og postament synes dog at være frisket op i nyere tid.
[211] Konstateret af Mogens Larsen 1970.
[212] Se endvidere: Marianne Linnée Nielsen, »Billige erstatninger«, *DaKalkmalerier* 6, 168-69. At kalkmaleriet er udført efter epitafiets opsætning fremgår af, at omridset af den kronende engels ene †vinge står aftegnet heri, da kalkmaleren ikke kunne komme til.
[213] Stenen er flyttet mellem 1755 og 1771. KglBibl. NKS 736, 4°; LAFyn. *Topografica. Fyn i alm*. 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-1771. Arkivtegneren Søren Abildgaard har aftegnet stenen i Brenderup. Poul Grinder-Hansen, *Søren Abildgaard (1718-91): Fortiden på tegnebrættet*, Kbh. 2010, 407.

[214] LAFyn. *Topografica. Fyn i alm.* 3. Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-1771; *Fynske rytterdistrikt.* Skifteprotokol 1719-65. 6. nov. 1753 og 6. nov. 1756; RA. *Fynske rytterdistrikt.* Rgsk. 1721-65.
[215] Søren Andersen (†før 1721) i Grøftebjerg Mølle og hustruen Maren Andersdatter (†o. 1724) gav 40 sletdaler for deres lejersted i kirken ifølge indskriften på †alterkande nr. 1. LAFyn. *Topografica. Fyn i alm. 3.* Indberetninger til Jessen, Thurah og Danske Atlas 1743-1771. En halv snes begravelser er omtalt i RA. *Fynske rytterdistrikt.* Rgsk. 1721-65.
[216] LAFyn. *Præsteark.* Ministerialbog 1766-84. 6. sept. 1772.
[217] LAFyn. *Præsteark.* Ministerialbog 1766-84. 1. mar. 1767.
[218] *Nielsen 1971*, 94-7.
[219] LAFyn. *Fynske rytterdistrikt.* Skifteprotokol 1719-65. Skifte af 22. apr. 1730.

VISSENBJERG CHURCH

The church stands high (114 m) and fairly centrally in the large parish, which is characterized by the forest-clad hilly dead-ice landscape. Until well into the 1800s the church stood freely in the landscape surrounded by its own lands and those of the nearby vicarage. That this estate was called a *bymark* ('village commons') in the fifteenth century suggests the existence of an earlier-abandoned village from which the ten villages of the parish must have moved out. At the end of the fifteenth century the parish, which is Funen's largest rural parish in terms of both area and population, constituted a royal *birk* or judicial district and later an independent fief. After the Reformation the enfeoffment of the *birk* was perhaps followed by both *patronage* and *advowson* status. In 1678 Preben Brahe of Hvedholm was granted the deed to the church (with the advowson) but it reverted to the Crown, which deeded it in 1686 to Jørgen Rantzau. The next year he sold it on to Bishop Thomas Kingo, through whose widow Birgitte Balslev it passed to Captain Christian Carl Bircherod. After its compulsory redemption in 1720 the church was subjected to the Funen 'cavalry district', where the so-called church board was responsible for its administration. On the sale in 1764 of the dissolved cavalry estate, Bishop Jacob Ramus bought the church. After this it had a succession of owners (state property 1822-37), until it passed into freehold on 1 July 1932.

In the eighteenth century, on the eastern side of the now 3.1-hectare *churchyard,* an †inn (royal licence 1768) was built, whose rent was dedicated to the maintenance of the church. The tenant was further contractually obliged to function as churchwarden.

Building. The church was originally a Romanesque building of granite with a nave and a narrower chancel, and possibly an apse. In the Late Middle Ages the church was almost entirely rebuilt; the oldest feature is a tower in the west, and this was followed by a rebuilding of the nave and the addition of a porch on the south side of the tower. The rebuilding was concluded with a nave-chancel, above which there was a belfry spire. The tower of the church may have been built in c. 1470-75. The very large tower has the width of the nave and an approximately square ground plan with the gables in the east and west. There is access to the tower through a door farthest to the east in the south side of the tower. On each side the belfry floor has three segmentally-arched, rebated belfry lights. Both gables are crowned by low crests. The tower interior opens on to the nave through a pointed-arched arcade and is covered by an octagonal, high vault borne by original masonry prototypes in the walls. A contemporary stairwell in the south west corner of the tower has a pitched roof with gables in the north and south and gives access to the upper floor of the tower. A radical rebuilding of the original nave was carried out around 1490-95. The northern wall was probably rebuilt in the upper half, and the south wall seems to have been entirely rebuilt over the Romanesque base. The

nave only has windows in the south, one in each of its three bays. Both Romanesque doors were removed no later than the rebuilding, such that access must have been through the earlier-built tower. With the rebuilding the interior was prepared for the building-in of three bays of eight-fold vaults. A porch in front of the south door of the tower (fig. 11) was built immediately after the completion of the rebuilding of the nave, c. 1490-95. The present access to the porch is a door in the middle of the south gable. Towards the south the facade is crowned by a recessed corbie gable.

A chancel expansion of two bays was carried out shortly before the end of the middle ages, c. 1510-15, after the demolition of the Romanesque chancel. The nave-chancel had exactly the same architectural idiom as the older rebuilding of the nave and had three windows, two in the south and one, now bricked up, in the east.

The east gable is terminated above by a complex recessed gable (figs. 6c and 12), which rises above a segmentally-arched frieze at the height of the gable foot.

The chancel is divided into bays by a very large reinforcing rib whose main function is undoubtedly to bear part of the timber construction on to a contemporary superstructure over the east bay of the chancel). The two vault bays of the chancel are cross-vaults; the eastern vault has clearly been built after the placing of the bottom frame in the above-mentioned spire construction, and to allow for this the frame is strikingly lower than the western one. The roofing is everywhere in pantiles, with the exception of the spire, which has been clad with zinc since 1963.

Wall Paintings. Of Late Medieval wall paintings, three consecration crosses are preserved, the youngest of which (fig. 25) has a candle spike in the upper cross-arm. In 1976 a †decoration from the 1490s by the so-called Clog Painters' workshop was uncovered in the three westernmost vaults of the nave. The decoration, which was whitewashed over again, included swastikas and various tree assemblages that resembled liturgical calendar symbols. The most interesting detail of the painting was a maze (fig. 32) in the northern east severy of the west bay, which can be interpreted as a symbol of Christ as the Redeemer and Christ as the True Path.

A Baroque sepulchral tablet (cf. below) has wall-painted drapery as part of the ornamentation.

Furnishings. The oldest item of furnishing in the church is a Romanesque font of the Højby type (fig. 59). From the time around 1500 come the remains of a (†)side altarpiece showing the Holy Family (fig. 52) as well as the remains of a (†)crucifixion group (figs. 57-58). An iron-bound door (fig. 73) is dated 1504 by a wrought-iron inscription which also mentions its maker, Oluf Mall in Assens. The high altarpiece (fig. 41) from c. 1520-30, a winged altarpiece with the Crucifixion and apostles in the wings, demonstrates familiarity with Claus Berg's Odense workshop. From around the same time come two gables (fig. 68) from a (†)parish clerk's seat and linen-fold panelling in the chancel (figs. 85-86). The pulpit (figs. 60-66), from c. 1580, in Netherlandish-influenced High Renaissance style, is iconographically interesting in its representation of a bedridden (dying) person and four figures of Virtues. It furthermore has a male head as console (fig. 67). The oldest bell (fig. 77) was founded in 1828 by I. C. and H. Gamst, Copenhagen. The baptismal equipment (cf. fig. 75) is from the latter half of the 1800s, the pews (cf. fig. 39) from 1892. The Communion table (fig. 83) and altar rail are from 1937. The organ (cf. fig. 75) from 1975 was built by P. Bruhn & Søn. The altar plate (fig. 53) and altar candlesticks (fig. 53) were acquired in 2011, after the theft of the old ones in 2009. A notable example of folk art from c. 1800 in the form of a cloth with scenes from the Childhood and Passion of Jesus is said to come from the church.

Sepulchral monuments. A sepulchral tablet (fig. 78) from 1676 with polychroming (and wall painting) from 1686 has been set up to commemorate the incumbent Hans Christensen Naur (1624-1703) and his two wives Maren Christoffersdatter Bang (†before 1663) and Barbara Henningsdatter Achton (1646-1728) as well as six of his nine children.